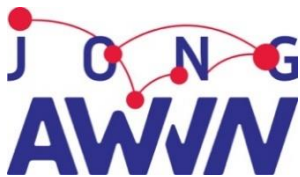

En nu... daden!

SIER
Jongerenplatform &

gendigital

MORGEN
Het studentennetwerk
voor een duurzame
toekomst

WALHALLAb

young
010

LOKAAL

LKvV
Landelijke Kamer
van Verenigingen

EXPEx
EXPERIENCED EXPERTS

sgp » jongeren
op campagne

DWARS
GROENLINKSE JONGEREN

in de PvdA

Inhoud

Inhoud	3
Voorwoord	5
Samenvatting	6
Werk in uitvoering	11
Inleiding	12
1.1 <i>Aanleiding</i>	12
1.2 <i>Totstandkoming</i>	12
1.3 <i>Leeswijzer</i>	13
Totaalbeeld: gevolgen en oplossingsrichtingen	14
2.1 <i>Analyse: gevolgen van corona voor jongeren</i>	14
2.2 <i>Oplossingsrichtingen</i>	17
Domein I: Leren en Ontwikkelen	20
3.1 <i>Gevolgen van corona</i>	21
3.2 <i>Mentale gezondheid</i>	25
3.3 <i>Kansengelijkheid</i>	27
3.4 <i>Kansen van de crisis</i>	28
3.5 <i>Aanbevelingen</i>	29
Domein II: Werken	32
4.1 <i>Gevolgen van corona</i>	33
4.2 <i>Mentale gezondheid</i>	36
4.3 <i>Kansengelijkheid</i>	37
4.4 <i>Kansen van de crisis</i>	38
4.5 <i>Aanbevelingen</i>	39
Domein III: Wonen	42
5.1 <i>Gevolgen van corona</i>	43
5.2 <i>Mentale gezondheid</i>	44
5.3 <i>Kansengelijkheid</i>	45
5.4 <i>Kansen van de crisis</i>	46
5.5 <i>Aanbevelingen</i>	47
Domein IV: Klimaat	50

6.1	<i>Gevolgen van corona</i>	51
6.2	<i>Mentale gezondheid</i>	52
6.3	<i>Kanselijkheid</i>	52
6.4	<i>Kansen van de crisis</i>	53
6.5	<i>Aanbevelingen</i>	53
BIJLAGE I	Methode online dialoog	58
BIJLAGE II	Over de Jongerendenktank Coronacrisis	60
BIJLAGE III	Ondersteuningsverklaringen jongerenorganisaties	62
BIJLAGE IV	Samenstelling commissie	63

Voorwoord

Als woordvoerder van de Jongeren Denktank Coronacrisis (JDC) ben ik erg trots op het advies dat voor u ligt. Niet alleen omdat het ons eerste advies is, maar ook omdat het een ambitieus advies is geworden voor, over én door jongeren. Uit verschillende hoeken is al aandacht gevraagd voor de kwetsbare positie van jongeren in de coronacrisis, en het belang om hun perspectief en ideeën mee te nemen. In dit advies is de denkkraft van jongerenorganisaties voor het eerst gebundeld. Bovendien is een online dialoog gevoerd, waarin meer dan 2.500 jongeren hun ervaringen en ideeën hebben gedeeld rond leren en ontwikkelen, werken, wonen en klimaat.

Het beeld dat jongeren schetsen is zorgelijk. De coronacrisis heeft hen onevenredig hard geraakt, waardoor hun toch al onzekere positie verder is verslechterd. Hun financiële en mentale reserves raken uitgeput. Voor die problematiek is weliswaar aandacht, maar waar het aan ontbreekt zijn twee dingen: echte actie en het echt betrekken van jongeren.

De jongerendenktank concludeert daarom dat bewindslieden nu écht werk moeten maken van een route naar perspectief voor jongeren, waarbij die jongeren zelf actief worden betrokken. Want als dit advies iets laat zien is het dat veel jongeren zich niet alleen zorgen maken, maar vaak ook heel betrokken zijn, actief in hun eigen omgeving, en in staat om met praktische ideeën te komen.

Het is hoog tijd om jongeren perspectief te bieden én hun perspectief mee te nemen. Daarmee kan niet langer worden gewacht. Geen woorden, maar daden. Niet voor niets is de titel van dit advies "En nu... daden!". Die daden zijn nodig om ervoor te zorgen dat talent tot bloei kan komen en een verloren generatie wordt voorkomen. Het is ook een verwijzing naar de regeringsverklaring (27 oktober 2010), waarin premier Rutte de staatsman J.R. Thorbecke (1798-1872) citeert: 'Ook voor dit kabinet komt het aan op de resultaten die we gaan boeken. Op wat we doen en presteren. Wacht u op onze daden'.¹ Laten we in actie komen. Heel graag zijn jongeren bereid daarbij te helpen.

Maurice Knijnenburg

Woordvoerder Jongeren Denktank Coronacrisis

---

¹ Joustra, A., J. Langelaar (2010). *Wacht op onze daden: Alle regeringsverklaringen van Lubbers tot en met Rutte*, Amersfoort: Elsevier/Reed Business.

Samenvatting

De Jongeren denktank Coronacrisis wil dat de overheid nu werk maakt van een uitgewerkt plan van aanpak, dat jongeren perspectief biedt en hun stem meeneemt. Belangrijke ingrediënten: verbetering van de financiële ruimte voor studenten met studievertraging, meer startersbanen en starterswoningen en een groen herstelbeleid. Die route naar perspectief kan niet langer wachten. De coronacrisis treft jongeren onevenredig hard, waardoor hun toch al onzekere situatie verder is verslechterd. Hun financiële en mentale reserves raken uitgeput. Daarvoor bestaat weliswaar aandacht, maar het ontbreekt aan echte actie en het echt betrekken van jongeren. Voor dit advies hebben jongerenorganisaties hun eigen denkracht gebundeld en aangevuld met de ideeën van meer dan 2.500 jongeren.

Aanleiding

Premier Mark Rutte daagde jongeren in mei 2020 uit tijdens één van de coronapersconferenties: 'Kom met je ideeën. Lever kritiek'. De Jongeren Denktank Coronacrisis pakt die handschoen op met dit advies. De denktank is speciaal opgericht om de denkracht van jongeren en jongerenorganisaties te activeren en vervolgens te bundelen in een gezamenlijk advies aan het kabinet. De JDC schetst in dit advies een gedeeld beeld van knelpunten en kansen van de coronacrisis voor jongeren, en komt met aanbevelingen.

Over de Jongeren Denktank Coronacrisis

De Jongeren Denktank Coronacrisis is een samenwerkingsverband tussen het SER Jongerenplatform en Denktank-Y (onderdeel van Coalitie-Y). Samen met jongeren willen zij oplossingen en ideeën bundelen om het kabinet te adviseren. Jongeren hebben namelijk een andere kijk op maatschappelijke thema's en hebben vanuit hun eigen ervaringen vaak vernieuwende ideeën over de aanpak van problematiek. Voor dit advies gingen jongeren tussen de 16 en 35 jaar via een online dialoog in gesprek over de gevolgen van de coronacrisis voor wonen, werken, studie en klimaatbeleid.

De coronacrisis treft jongeren extra hard

Al vóór de coronacrisis was de positie van jongeren kwetsbaar. Het sociaal leenstelsel zorgt voor onzekerheid, niet iedereen vindt werk dat zekerheid en inkomsten biedt, betaalbare starterswoningen zijn er weinig en relatief veel jongeren maken zich zorgen over het klimaat. Het SER Jongerenplatform schreef in het advies *Hoge Verwachtingen* (2019) dat jongeren nog altijd veel mogelijkheden hebben, maar al deze zaken zwaar op hun schouders drukken. Zij stellen daardoor belangrijke levenskeuzes als een huis kopen, samenwonen en een gezin starten steeds verder onvrijwillig uit.

De coronacrisis heeft die kwetsbare positie verder verslechterd. Op alle terreinen die in dit advies zijn onderscheiden (leren en ontwikkelen, werken, wonen en klimaat) ervaren jongeren toegenomen problemen. Daardoor is de mentale belasting tijdens de coronacrisis toegenomen, ook omdat de coronamaatregelen vaak niet goed aansluiten op de woon- en leefomstandigheden van jongeren. Juist voor jongeren is het belangrijk om met leeftijdsgenoten contact te maken. Al met al hebben jongeren het gevoel dat zij nog langer in de wachtstand komen.

Mentaal welzijn

De gevolgen van corona voor het welbevinden lijken groter voor bepaalde groepen zoals mensen die kampen met arbeids- en inkomensonzekerheid, mensen met gezondheidsproblemen, jongeren en mensen met een verstandelijke beperking en hun naasten. De coronacrisis maakt namelijk kwetsbaarheden in de samenleving beter zichtbaar, omdat problemen als gevolg van de crisis zich opstapelen bij bepaalde bevolkingsgroepen. Het gaat dan bijvoorbeeld om verlies van baan en inkomsten en minder psychisch

welbevinden bij mensen met een flexibel dienstverband en/of gezondheidsproblemen.² Met die reden zijn er toegenomen zorgen over het mentale welzijn en eenzaamheid onder jongeren. Niet alleen ondervinden jongeren problemen op domeinen als leren en ontwikkelen, werken en wonen. Door de maatregelen is ook een groot deel van het sociale bestaan van jongeren weggevallen, terwijl het opdoen van nieuwe contacten in hun levensfase erg belangrijk is. Die sociale interacties met anderen zijn tijdens de crisis echter sterk afgenomen.

De verschillen worden groter

In een aantal opzichten treft de coronacrisis jongeren harder dan oudere leeftijdsgroepen: zij werken bijvoorbeeld vaker in flexibele banen en in sectoren als horeca en evenementenbranche, en hebben daarin nauwelijks WW opgebouwd.

Ook de verschillen tussen jongeren *onderling* zijn groter geworden. Dat komt vooral omdat jongeren sterker terugwerpt op hun eigen reserves, ondersteuning van ouders en hun netwerk. Die hulpbronnen zijn niet voor iedere jongere gelijk. Dat kan hulp zijn met bijvoorbeeld thuisonderwijs, maar ook financieel. Lockdowns maken het voor jongeren moeilijk om zelfstandig een goed netwerk en cv op te bouwen.

De coronacrisis biedt ook kansen

Jongeren merken de problemen van de coronacrisis, maar ze zien ook de kansen ervan. Er is een flinke slag gemaakt met digitalisering. Jongeren zien daarom kansen voor vaker gedeeltelijk thuiswerken in de toekomst en kwalitatief beter online onderwijs in de toekomst. Belangrijke opmerking hierbij wel is dat dit afgewisseld moet worden met werken op kantoor en fysiek les volgen. Dit biedt ook meer mogelijkheden voor studenten met een arbeidsbeperking, daar zij aangeven dat meedoen aan onderwijs nu soms makkelijker is geworden door de huidige digitale inrichting van het onderwijs. Ook zien jongeren klimaatvoordelen, zoals minder reizen en toegenomen aandacht voor lokaal kopen. Het herstelbeleid biedt volgens hen een kans om de energietransitie te versnellen.

Aanbevelingen

- *Geen woorden, maar daden*

Veel problemen die jongeren ervaren zijn niet door de huidige crisis ontstaan, maar enkel versterkt. De coronacrisis functioneert als een soort vergrootglas op de vraagstukken op het gebied van de domeinen leren en ontwikkelen, werken, wonen en klimaat. De al bestaande sociaaleconomische verschillen worden door de crisis versterkt. De problemen van jongeren zijn daarmee dus niet enkel te verhelpen met noodreparaties, maar vooral met structurele oplossingen. De JDC heeft goede hoop hierop, maar er is wel actie nodig. Het is nodig dat beleidsmakers keuzes gaan maken voor de toekomstige generaties om talent tot bloei te laten komen en te voorkomen dat deze veerkrachtige generatie later als verloren generatie wordt beschouwd. De JDC roept beleidsmakers op om een stip op de horizon te zetten en daarnaartoe te gaan werken. De huidige crisis laat zien dat het mogelijk is om te komen met een gedegen plan van aanpak. En laten we daarbij vooral niet teruggaan naar de situatie zoals die was, maar deze crisis gebruiken om een stap te zetten naar een nieuwe toekomst voor jongeren.

- *Betrek jongeren bij oplossingen*

Jongeren hebben de toekomst en zijn daarom het kapitaal van Nederland. De problemen die jongeren ervaren, zijn niet nieuw, maar door de coronacrisis verergerd. Tegelijk zijn veel jongeren creatief en kijken ze graag vooruit. Ze zien zichzelf als onderdeel van de oplossing voor de problemen die in dit advies zijn beschreven. Zij vormen de generatie die de toekomst gaat meemaken en daarom praten ze graag aan beleidstafels mee over het vormgeven van die toekomst.

---

² RIVM (2020) *Inventarisatie Nederlandse COVID-19 Onderzoeken: Preventie en Zorg & Brede Maatschappelijke vraagstukken, Rapportage nr 7.*

- *Durf creatief te zijn*

De JDC roept het kabinet op om innovatief te zijn in de oplossingen en creatieve beslissingen te durven nemen. Veel inwoners, bedrijven en organisaties hebben ontzettend goede en mooie ideeën en mogelijkheden om oplossingen te bieden voor problemen die ontstaan zijn door de huidige crisis. De JDC omarmt deze creativiteit en innovatie en roept het kabinet op om hier serieus naar te kijken en gebruik van te maken. Het actief opzoeken van die creativiteit kan niet alleen leiden tot nieuwe, slimme oplossingen, maar ook tot meer betrokkenheid.

- *Maak vaart met de generatietoets*

In september 2019 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen dat de generatietoets er moet gaan komen.³ Zo'n generatietoets kan eerlijke en generatiebestendige beleidskeuzes bevorderen, zeker in het duurzaam herstel na de coronacrisis. De problemen op het gebied van onder meer de woningmarkt, arbeidsmarkt en klimaat geven alle reden om de invoering van de generatietoets te versnellen. Door de generatietoets te gebruiken bij het Nationaal Groeifonds worden ook de effecten op toekomstige generaties in acht genomen rondom voorstellen voor het herstel van de economie.

De Jongeren Denktank Coronacrisis heeft de problemen op het gebied van onderwijs, werk, wonen en klimaat samen met jongeren onderzocht en geeft voor elk van die onderwerpen adviezen aan het kabinet.

Domein I: Leren en Ontwikkelen

Digitale lessen en een gebrek aan stageplekken zorgen er volgens studenten en docenten voor dat de kwaliteit van het onderwijs achteruit is gegaan door de coronacrisis.

Jongvolwassenen zijn bang dat hun diploma minder waard wordt en kunnen geen open dagen van vervolgopleidingen bezoeken.

Door studievertraging of een wegvallende bijbaan lopen de toch al hoge studieschulden op. Jongeren hebben dan ook meer studiestress en geldzorgen gekregen. De 'levenstevredenheid' van jongvolwassenen is afgenomen, signaleert het Sociaal en Cultureel Planbureau. Het Trimbos Instituut ziet een alarmerende toename van het gebruik van verdovende middelen onder jongeren.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert:

- **Zorg voor hybride onderwijs:** een combinatie van thuisonderwijs en fysieke lessen in kleine groepen, met voorrang voor studenten met een slechte thuissituatie.
- **Benut de ervaring met digitaal onderwijs;** bijvoorbeeld met landelijke streams van de beste online lessen in basisvakken.
- **Ga soepeler om met leningen en studieschulden,** nu veel studenten studievertraging hebben en/of hun bijbaan kwijt zijn.
- **Zorg voor meer mentale hulp,** bijvoorbeeld via schoolpsychologen en laagdrempelige online mogelijkheden.
- Zorg als overheid, onderwijs en werkgevers voor **meer stagemogelijkheden.**
- Breng in kaart wat de **gevolgen van corona** zijn voor jongeren die onderwijs volgen.

Domein II: Werken

Werkende jongeren worden op verschillende manieren getroffen door de coronacrisis. Veel werkenden en studenten zijn hun (bij)baan in bijvoorbeeld de horeca, cultuursector of evenementenbranche kwijtgeraakt. Ook werkten zij relatief vaak in flexibele banen die het snels zijn verdwenen. Afgestudeerden vinden in deze tijd heel moeilijk een baan. Doordat in al die situaties vaak weinig WW is opgebouwd, belanden jongeren sneller in de bijstand. Jonge werkenden, die relatief vaak een flexcontract hebben, verloren hun baan of zijn nog minder zeker dan voorheen of ze hun werk zullen houden. Thuiswerkende jongeren missen

---

³ Tweede Kamer (2019) 35300, *Motie van de leden Segers en Jetten*, 24.

bovendien de gewone werkplek om 'de kunst af te kijken' bij ervaren collega's en vinden dat digitaal werken de werkdruk verhoogt.

Onzekerheid over werk betekent onzekerheid over inkomen. Jongeren zijn daarover volgens het NIBUD meer dan gemiddeld bezorgd.

Jongeren zien ook positieve effecten van de crisis die ze graag willen behouden: minder reistijd, meer flexibiliteit en betere mogelijkheden om werk en privé te combineren.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert:

- **Benut eerdere ervaring aanpak jeugdwerkloosheid.** Er is in het verleden veel kennis opgedaan over de aanpak van de jeugdwerkloosheid in Nederland en elders in de wereld.
- **Stimuleer meer vacatures, werkplekieren en traineeships voor starters:** voor bedrijven moet het financieel aantrekkelijk(er) worden jongeren aan te nemen; daarnaast kan de overheid zorgen voor meer gesubsidieerde werkervaringsplaatsen.
- **Investeer in bij- en omscholing,** bijvoorbeeld voor werkloze jongeren of jongeren die zich willen laten omscholen naar een 'tekortsector' als zorg of onderwijs.
- **Meer aandacht voor jongeren in de culturele en creatieve sector,** nu de baankansen daar zo klein zijn maar er wél talentvolle jongeren voor zijn opgeleid.
- **Betere aansluiting onderwijs – arbeidsmarkt.** Jongeren moet nu nog beter worden opgeleid voor de eisen die de arbeidsmarkt aan hen stelt zodat zij hun toekomstige arbeidsmarktpositie kunnen versterken en werkloosheid voorkomen kan worden.

Domein III: Wonen

Op de woningmarkt blijkt heel duidelijk hoe jongeren door de coronacrisis langer in de 'wachtstand' komen te staan. Het aandeel starters onder huizenkopers was de afgelopen jaren al flink gedaald. Door studievertraging en werkonzekerheid duurt het nóg langer voor jongeren een huis kunnen en durven kopen. Dat betekent ook uitstel voor trouwen en kinderen krijgen.

Omdat ook huren in de vrije sector erg duur is, blijven werkende jongeren vaak op een studentenkamer wonen. Die zijn vaak zo krap dat thuiswerken heel lastig is en zorgt voor stress, eenzaamheid en depressieve gevoelens. In die leefsituatie zijn de coronamaatregelen niet gemakkelijk.

Een positief effect van de coronacrisis is dat woningen buiten de Randstad aantrekkelijker worden, nu thuiswerken veel gewoner is. Daardoor raakt de huizenkrapte mogelijk wat gelijkmatiger verdeeld over het hele land.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert:

- **Slim blijven bouwen:** zorg voor betaalbare 'gewone' huizen, maar ook *tiny houses* of modulaire woningen – uiteraard duurzaam.
- **Pas de financiering voor koopwoningen aan,** door soepeler om te gaan met studieschuld, door baankansen mee te wegen bij de hypotheekberekening en door middel van woonsubsidie voor starters.
- **Verander de regels in de huur sector,** bijvoorbeeld een maximale huurprijs in de vrije sector, een hogere inkomensgrens voor sociale huur, strenge controle van huisjesmelkers en toestemming om op een vakantiepark te wonen.
- **Meer aandacht voor dakloze jongeren.** Dit kan onder meer door het verbeteren van de mogelijkheid om een briefadres te krijgen en meer in te zetten op hulpcentra waar daklozen begeleiding kunnen krijgen.
- **Zorg voor betere informatie** voor starters op de huizenmarkt, bijvoorbeeld met een keurmerk voor particuliere verhuurders, een checklist voor het kopen van je eerste huis of persoonlijke begeleiding bij huur en koop.

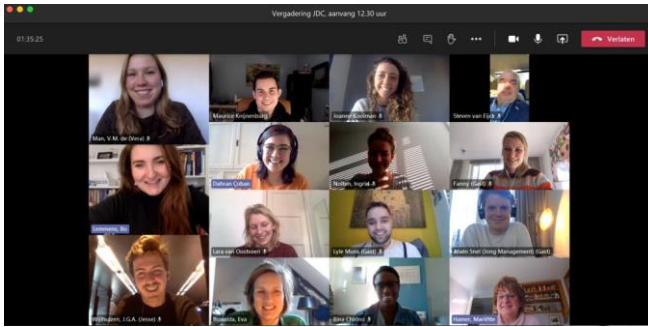
Domein IV: Klimaat

Veel jongeren gaven uit eigen beweging aan zich zorgen te maken over het klimaat, waardoor dit als vierde thema in dit advies is opgenomen. Veel jongeren zijn bang dat het crisisbeleid de klimaatambities van overheid, bedrijfsleven en consumenten onder druk zet. Ze voelen zich verantwoordelijk zélf bij te dragen aan een klimaat waarin volgende generaties kunnen leven, maar voelen zich beperkt in het maken van groene keuzes. Alarmerende nieuwsberichten zorgen ervoor dat dat sommige jongeren 'klimaatangst' ervaren. De zorgen van jongeren over klimaatverandering zijn sinds het begin van de coronacrisis toegenomen. Tegelijk biedt de coronacrisis bijzondere kansen voor het klimaat: we kunnen minder blijven reizen per vliegtuig en auto en we kunnen kiezen voor 'groen herstel' door in te zetten op duurzaamheid bij investeringen tijdens en na de crisis. Groen herstel versnelt de energietransitie en kan zorgen voor nieuwe banen, stages en scholingsmogelijkheden.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert:

- **Zorg voor consistent beleid:** de overheid moet heel consequent groene keuzes van burgers financieel stimuleren en 'grijze keuzes' ontmoedigen; jongeren willen graag dat de overheid hen bij dat beleid betreft.
- **Koppel herstelbeleid sterker aan de duurzaamheidsagenda:** Deze crisis biedt een unieke kans om de energietransitie te versnellen, die bovendien banen, stages en scholing voor jongeren kan opleveren.
- **Stimuleer duurzaam gedrag bij jongeren,** met financiële prikkels, met (meer) campagnes om bewuste keuzes te promoten en door groene keuzes, zoals het openbaar vervoer, mooier en plezieriger te maken.
- **Zorg voor een rechtvaardige energietransitie:** verduurzaming moet de verschillen tussen groepen in de samenleving niet vergroten, maar verkleinen; de overheid moet daarom voortdurend bijhouden hoe beleid uitwerkt, ook voor jongeren.
- **Hou het praktisch:** klimaat is een complex onderwerp; juist daarom is het belangrijk om aan de slag te gaan met de praktische ideeën van jongeren, bijvoorbeeld over hergebruik van regenwater.

Werk in uitvoering

Online vergadering JDC 18-11-2020

Gesprek met staatssecretaris Blokhuis, over de resultaten uit de online dialoog 17-11-2020

Opnames video voor de overhandiging van het advies

Bezoek aan Catshuis door Coalitie-Y

Dus... spread the good news en deel de Opp App met je leeftijdsgenoten, vrienden, klasgenoten, familieleden, buurvrouw, enzovoorts 🗨️

De code om mee te doen is:
denkmee8929

Online vergadering JDC 16-12-2020

Opp App promoten op In

Inleiding

1.1 Aanleiding

Tijdens de persconferentie over de coronacrisis van 19 mei 2020 deed premier Rutte een oproep aan jongeren: "Ik daag jullie uit, kom met je ideeën. Lever kritiek.". Jongerenorganisaties waren blij met die oproep om de ervaringen, denkkraft en betrokkenheid van jongeren actief te benutten. In september 2020 is de Jongeren Denktank Coronacrisis (JDC) opgericht om die denkkraft van jongeren te activeren en te bundelen in een gezamenlijk advies aan het kabinet over de gevolgen van de coronacrisis voor jongeren.

Dat jongeren in een extra kwetsbare positie zitten was al voor de crisis duidelijk. Door financiële onzekerheid stellen zij mijlpalen als een huis kopen, trouwen en gezinsvorming steeds verder uit, bleek uit de verkenning 'Hoge verwachtingen' (SER Jongerenplatform, 2019). De coronacrisis heeft op die bestaande belemmeringen een vergrootglas gelegd.

Met enkel het benoemen van deze gevolgen komen we er niet. Doel van dit advies is ook geweest om de denkkraft van jongeren te gebruiken bij het vinden van oplossingen, en hen zo onderdeel te maken van de route naar perspectief. Want niet alleen weten zij als ervaringsdeskundigen waar het knelt, jongeren zijn ook bij uitstek geschikt om met originele oplossingen te komen en buiten de gebaande paden te denken. Sterker nog: ze doen het al in hun eigen omgeving. Die energie, creativiteit en betrokkenheid is de basis geweest voor dit advies.

1.2 Totstandkoming

Dit advies is gemaakt door, voor en over jongeren. De jongerenorganisaties hebben hun perspectieven en oplossingen voor het eerst gebundeld in één analyse. Om de ervaringen en ideeën van jongeren op te halen is een online dialoog opgezet, waarin meer dan 2.500 jongeren hebben deelgenomen. Om een volledig beeld te schetsen zijn de inzichten aangevuld en onderbouwd met wat uit andere (onderzoeks-)bronnen bekend is. Al met al is zoveel mogelijk bestaande en nieuwe informatie verzameld om de stem van jongeren zo goed mogelijk weer te geven, en is aan zoveel mogelijk jongeren de kans geboden hun inbreng te leveren.

Wat is de Jongeren Denktank Coronacrisis?

De Jongeren Denktank Coronacrisis (JDC) is een samenwerking tussen Denktank-Y en het SER Jongerenplatform en wordt ondersteund door de SER. De Jongeren Denktank Coronacrisis bestaat uit twaalf nationale jongerenorganisaties en vijf onafhankelijke leden. Daarnaast zijn een heel aantal lokaal of specifiek georganiseerde organisaties aangesloten als adviserende leden. Alle politieke jongerenorganisaties zijn uitgenodigd deel te nemen als adviserende leden. Een groot deel van deze organisaties heeft deze uitnodiging aangenomen.

Denktank-Y heeft sinds het begin van de coronacrisis informatie opgehaald bij jongeren per e-mail, via sociale media en via de achterban van de aangesloten jongerenorganisaties. Met behulp van deze inbreng hebben zij diverse gesprekken gevoerd met leden van het kabinet.

Het SER Jongerenplatform heeft deelgenomen aan dit advies als vervolg op de verkenning 'Hoge verwachtingen' over de ontplooiingskansen van jongeren in Nederland. In deze verkenning is gekeken in hoeverre Nederlandse jongeren zijn toegerust om zich te kunnen ontplooien, een zelfstandig bestaan op te bouwen en hoe zij dit zelf ervaren. Verdere informatie over de samenstelling van de commissie en de samenwerking is te vinden in bijlage II en bijlage IV.

Voor de online dialoog met jongeren is gebruik gemaakt van een online applicatie. De JDC heeft jongeren in Nederland van 16 tot en met 35 jaar in een tijdsbestek van drie maanden herhaaldelijk bevestigd over een viertal thema's: onderwijs, arbeidsmarkt, woningmarkt en klimaat. De eerste drie thema's waren ontleend aan het eerdergenoemde SER-advies, het thema klimaat is in de tweede vragenronde toegevoegd op verzoek van de jongeren zelf. In de app zijn jongeren online bevestigd over de kansen en belemmeringen die zij op dit thema's ervaren in relatie tot de coronacrisis.

Ondanks het aantal respondenten (N=2.533) was het onderzoek kwalitatief van aard. Er is met andere woorden niet gestreefd naar representativiteit, wel om zo veel en divers mogelijk ervaringen, kennis en ideeën te verzamelen. Er is veel gewerkt met open vragen, waarvan de antwoorden kwalitatief zijn geanalyseerd. zijn geclusterd in een kwalitatieve analyse. De verzamelde ervaringen en ideeën van de gebruikers zijn daarbij geclusterd naar de onderliggende begrippen en 'groepsideeën'. Meer informatie over de methodiek achter de online dialoog is terug te vinden in bijlage I.

Wie zijn de Nederlandse jongeren?

Het begrip 'jongeren' wordt in dit advies breed opgevat. In de analyse is de groep niet begrensd op basis van leeftijd zoals in veel andere rapporten⁴, maar op basis van bepaalde levensfasen die vaak deel uitmaken van het volwassen worden. In Nederland leven ruim 4,2 miljoen mensen van 15 tot 35 jaar oud.⁵ Elk cohort van vijf jaar, namelijk van 15 tot 20 jaar, van 20 tot 25 jaar, van 25 tot 30 jaar en van 30 tot 35 jaar, kent iets meer dan een miljoen 'jongeren'. Het totale bevolkingsaantal in 2018 betreft 17,2 miljoen, waardoor in de ruime definitie het totaal aandeel jongeren 24 procent is. Op basis van vooral CBS-, CPB- en SCP-studies wordt duidelijk dat Nederlandse jongeren een diverse groep vormen. Dit is logisch: de groep bevat onderwijsvolgenden en werkenden; late tieners en vroege dertigers; mannen en vrouwen, mensen met en zonder migratieachtergrond; praktisch en wetenschappelijk opgeleiden; ondernemers en werknemers, mensen met en zonder arbeidshandicap et cetera.

Bron: SER (2019) Advies Hoge Verwachtingen: Kansen en belemmeringen van jongeren in Nederland in 2019.

1.3 Leeswijzer

Corona raakt jongeren in elke fase van het leven. Er is daarom een keuze gemaakt voor de domeinen leren en ontwikkelen, werken en wonen. Die indeling sluit aan op de verkenning "Hoge verwachtingen" door SER Jongerenplatform (2019). Daarnaast is tijdens de online dialoog gebleken dat veel jongeren zich zorgen over klimaat. Dit onderwerp is daarom opgenomen als vierde domein.

Het volgende hoofdstuk bevat het totaalbeeld (hoofdstuk 2). In de hoofdstukken daarna wordt dieper ingegaan in op elk van de vier domeinen (hoofdstuk 3 tot en met hoofdstuk 6). In bijlage I wordt de methode van de online dialoog verder uitgediept. In bijlage II en bijlage IV is meer informatie te vinden over de Jongeren Denktank Coronacrisis en de samenstelling. In bijlage III wordt beschreven welke jongerenorganisaties dit advies ondersteunen.

⁴ Het SCP betitelt in Verschil in Nederland (2014) bijvoorbeeld 18- tot 34-jarigen als 'jongeren'. Het CBS gaat in Welzijn van jongeren (2016) weer uit van 15- tot 25-jarigen als doelgroep. De RMO stelde in Levensloop als perspectief (2002) dat vijftien tot dertig jaar kon worden gezien als 'jongvolwassenheid'.

⁵ CBS, Statline, Bevolking per maand; leeftijd, geslacht, migratieachtergrond, 2006-2016.

Totaalbeeld: gevolgen en oplossingsrichtingen

2.1 Analyse: gevolgen van corona voor jongeren

Al voor de coronacrisis was de positie van jongeren kwetsbaar. De verkenning Hoge Verwachtingen (SER Jongerenplatform, 2019) liet zien dat financiële onzekerheid ertoe leidt dat jongeren mijlpalen als een huis kopen, trouwen en gezinsvorming steeds verder uitstellen. De coronacrisis heeft die situatie verergerd. In welke fase van het leven een jongere zich ook bevindt (eindexamenkandidaat, student of starter op de arbeidsmarkt) en waar ze ook staan in hun ontwikkeling, de coronacrisis raakt jongeren hard en op sommige vlakken harder dan anderen. Ook tussen groepen jongeren nemen de verschillen toe, omdat zij meer zijn teruggeworpen op hun persoonlijke netwerk en financiële reserves, die niet voor iedereen gelijk zijn. Naast financiële onzekerheid draagt ook een gebrek aan sociale contacten en afleiding bij aan gevoelens van stress en moedeloosheid.

Directe gevolgen van corona

De coronacrisis raakt alle domeinen van het leven van jongeren. Er is een keuze gemaakt voor de domeinen *leren en ontwikkelen*, *werken* en *wonen*. Hierbij is ook rekening gehouden met de verkenning "Hoge verwachtingen" door SER Jongerenplatform (2019). Daarnaast maken veel jongeren zich zorgen over *klimaat*, dit onderwerp is daarom opgenomen als vierde domein.

- Veel jongeren ervaren belemmeringen rond *leren en ontwikkelen* (hoofdstuk 3). Hierbij valt te denken aan zorgen over de kwaliteit van het onderwijs, studievertraging waaronder het stoppen of niet kunnen vinden van stageplaatsen, zorgen over de aansluiting van onderwijs op de arbeidsmarkt, betaalbaarheid van studie en leven inclusief het oplopen van de studieschuld en de belemmeringen in de brede ontwikkeling.
- Ook op het terrein van *werken* (hoofdstuk 4) worden jongeren hard getroffen. De jeugdwerkloosheid loopt op, onder meer omdat er voor afgestudeerden nauwelijks vacatures zijn. Daar komt bij dat jongeren vaker een flexcontact hebben, en vaker (bij)banen hebben in zwaar getroffen sectoren als de horeca, evenementenbranche en kunst en cultuur. Deze zorgen gelden ook voor jonge ondernemers, die in de korte tijd dat hun onderneming bestaat nog geen reserves hebben kunnen opbouwen.
- De onzekerheid onder jongeren werkt door op het gebied van *wonen* (hoofdstuk 5). Toenemende onzekerheid en financiële zorgen leidt ertoe dat een groep jongeren meer moeite heeft met het betalen van de huur of hypotheek, of de zoektocht uitstelt naar woonruimte die beter past bij hun (volgende) levensfase.
- Naast zorgen over hun eigen leven, uiten jongeren grote zorgen over het *klimaat* (hoofdstuk 6). Zij signaleren kortetermijndenken en vrezen dat corona de groene agenda, en investeringen daarin door het kabinet, bedrijfsleven en consumenten onder druk zet. In hun eigen leven zien jongeren dat corona het maken van groene keuzes belemmert. Voor de energietransitie is het nodig dat iedereen duurzaam gedrag vertoont, maar één van de jongeren stelt: "Je kunt niet voldoende groen doen als je rood staat".

Indirecte gevolgen van corona: toekomst in de wachtstand

In de verkenning Hoge Verwachtingen door de SER (2019) werd al duidelijk dat financiële onzekerheid ertoe leidt dat jongeren mijlpalen als een huis kopen, trouwen en gezinsvorming

steeds vaker onvrijwillig uitstellen.⁶ De coronacrisis heeft deze situatie verergerd. Het gevolg is dat de toekomst van jongeren verder in de wachtstand komt te staan. Daarbij is onderscheid te maken tussen acute problemen die het maken van vervolgstappen belemmeren en problemen, waarvan de gevolgen pas in de toekomst zullen blijken. Bij acute problemen gaat het bijvoorbeeld om het kunnen betalen van de huur, of het kunnen vinden van een baan of stageplaats. Op de lange termijn hebben jongeren zorgen over oplopende studieschulden, maar ook over maatschappelijke effecten zoals de toegenomen staatsschuld en het behalen van klimaatdoelen.

Mentale gezondheid: meer eenzaamheid en stress

De gevolgen van corona voor het welbevinden lijken groter voor bepaalde groepen zoals mensen die kampen met arbeids- en inkomensonzekerheid, mensen met gezondheidsproblemen, jongeren en mensen met een verstandelijke beperking en hun naasten. De coronacrisis maakt namelijk kwetsbaarheden in de samenleving beter zichtbaar omdat problemen als gevolg van de crisis zich opstapelen bij bepaalde bevolkingsgroepen. Het gaat dan bijvoorbeeld om het verlies van baan en inkomsten en minder psychisch welbevinden bij mensen met een flexibel dienstverband en/of gezondheidsproblemen.⁷ Met die reden zijn er toegenomen zorgen over het mentale welzijn en eenzaamheid onder jongeren. Niet alleen ondervinden jongeren problemen op domeinen als leren en ontwikkelen, werken en wonen. Door de maatregelen is ook een groot deel van het sociale bestaan van jongeren weggevallen, terwijl het opdoen van nieuwe contacten in hun levensfase erg belangrijk is. Die sociale interacties met anderen zijn tijdens de crisis echter sterk afgenomen.

Onderzoeken over het mentaal welzijn onder jongeren geven verontrustende cijfers. Zo blijkt dat het algemene levenstevredenheidscijfer bij jongvolwassenen is gedaald.⁸ Meer dan twee derde van de jongeren tussen 18 en 24 jaar geeft aan zich meer eenzamer te voelen dan voor de crisis. Bijna de helft van de jongeren tussen 18 en 24 jaar en ongeveer een derde van de jongeren tussen de 25 en 34 jaar geeft aan zich slechter te voelen dan voor de crisis.⁹ Dit beeld wordt bevestigd in een rapport van het EenVandaag Opiniepanel.¹⁰ In een kwalitatieve uitvraag onder leden van de GGZ is een van de grootste zorgen die naar voren komt het welzijn van jeugdigen. Er zijn met name zorgen over de toename aan stress en depressies, gevaarlijke situaties door gebrek aan contact met veilige volwassenen en het gebrek aan zicht achter voordeur.¹¹

Er is ook gekeken naar het mentale welzijn gespecificeerd binnen de vier domeinen (leren en ontwikkelen, werken, wonen en klimaat). Op het domein *leren en ontwikkelen* geven deelnemers uit alle onderwijsniveaus aan meer onzekerheid en stress te ervaren door de huidige inrichting van het digitale onderwijs. Ze ervaren minder motivatie, meer concentratieproblemen en meer eenzaamheid door het thuisonderwijs. Ook is de toename in gebruik van verdovende middelen onder deze groep een zorgwekkende ontwikkeling. Ook op het gebied van *werken* zijn er zorgelijke ontwikkelingen waar te nemen op het gebied van mentaal welzijn. Jonge werkenden geven aan meer onzekerheid, meer stress en eenzaamheid en een hogere werkdruk te ervaren. Ook op het gebied van *wonen* geven veel jongeren aan

---

⁶ SER (2019) *Advies Hoge Verwachtingen: Kansen en belemmeringen van jongeren in Nederland in 2019*.

⁷ RIVM (2020) *Inventarisatie Nederlandse COVID-19 Onderzoeken: Preventie en Zorg & Brede Maatschappelijke vraagstukken, Rapportage nr 7*.

⁸ SCP (2020) *Actualisatie van bevindingen op basis van een bevolkingsenquête uit oktober 2020. Welbevinden ten tijde van corona*.

⁹ I&O Research (2020) *Veel jongeren voelen zich nu slechter dan voor coronacrisis*.

¹⁰ J. Kester (2020) *1V Opiniepanel Rapport. Onderzoek: hoe gaat het met ons in de coronacrisis?*

¹¹ GGZ (2020) *Covid-19: Bedreiging voor mentale gezondheid. Grote zorgen over mentale weerbaarheid en gezondheid van Nederland in coronatijd: snel aandacht voor jeugd en kwetsbare groepen nodig*.

meer onzekerheid en stress te ervaren. Daarbij gaat het zowel om het kunnen betalen van de huur als het vinden van betaalbare woonruimte. Daarbij is de woonsituatie van groot belang geworden op het welzijn van jongeren. Zo hebben studenten en starters in gedeelde woningen te maken met kamer- en stapelquarantaine en neemt de tevredenheid over de woonsituatie flink af bij starters. Tot slot geven veel jongeren aan dat ze zich zorgen maken over het *klimaat*. Zij vrezen de gevolgen van de klimaatverandering en spreken over 'het verlies van de toekomst'.

Kansengelijkheid: toenemende verschillen

Jongeren worden in een aantal opzichten harder getroffen door de coronacrisis, maar ook tussen jongeren bestaan verschillen. Dat komt omdat jongeren meer dan eerst een beroep moeten doen op hun thuissituatie, hun sociale netwerk en hun financiële reserves. Die uitgangssituatie kan tussen (groepen) jongeren sterk verschillen.

Bij onderwijs op afstand worden de materiele faciliteiten en ondersteuning thuis belangrijker dan ooit. Jongeren uit de lager opgeleide of arme gezinnen lijken daarmee in het nadeel. Ook op de woningmarkt leidt toenemende onzekerheid ertoe dat het belang van eigen (financiële) middelen alleen maar toeneemt. Wie op de arbeidsmarkt de juiste relaties heeft, heeft meer kans op interessant werk, op hulp bij financiële tegenslagen en op een soepeler combinatie van werk en zorg. Zowel voor studenten als werkenden zijn er zorgpunten voor jongeren met een fysieke of psychische beperking. Op het gebied van *klimaat* kwam naar voren dat financiële zorgen jongeren kunnen beperken in het maken van duurzame keuzes.

Het gevoel van toenemende verschillen sluit aan op onderzoek van onder meer het Sociaal Cultureel Planbureau (SCP).¹² De samenleving ontwikkelt zich steeds meer tot een netwerksamenleving waarin het belangrijk is dat je 'gekend' wordt. Wie dergelijk 'sociaal kapitaal' niet van huis uit meekrijgt, heeft het – ondanks behaalde diploma's – een stuk moeilijker. Het SCP spreekt van een set van hulpbronnen met vier soorten kapitaal (economisch kapitaal, persoonskapitaal, sociaal kapitaal en cultureel kapitaal) die invloed hebben op de positie in de maatschappij. In de verkenning van SER Jongerenplatform (201) wordt opgemerkt dat het lijkt alsof er een 'onzichtbare' muur wordt opgetrokken waarbij individuen aan de ene kant van de muur meer kansen hebben dan aan de andere kant van de muur.¹³ Het hebben van het goede netwerk (via ouders, familie, vrienden) lijkt zeker voor jongeren steeds belangrijker te worden. Door de huidige crisis zijn de mogelijkheden in het doen van bestuurswerk en vrijwilligerswerk, het hebben van een bijbaantje, met betrekking tot recreatie en sport beperkt. Dit heeft als gevolg dat studenten minder goed een sociaal netwerk kunnen opbouwen en minder makkelijk soft skills kunnen ontwikkelen. In de online dialoog geven veel studenten ook aan terug te zijn gegaan naar hun ouderlijk huis of in hun ouderlijk huis te blijven wonen door de coronacrisis. Op kamers wonen is van belang voor de ontwikkeling van jongeren, omdat zij hierbij leren hun eigen beslissingen te nemen, leren omgaan met de consequenties hiervan en zij hiermee een nieuw sociaal netwerk opbouwen.

Voordelen van corona: de crisis als kans

Jongeren hebben vooral zorgen, maar zien ook kansen in deze crisis. Juist die kansen zijn interessant in het licht van de aangedragen aanbevelingen. Op het gebied van *leren en ontwikkelen* zijn er volgens de jongeren met name kansen in de digitalisering van het onderwijs. Voor de uitbraak van de coronacrisis was al niet de vraag of onderwijs gedigitaliseerd zou worden, maar vooral welke invloed digitalisering heeft op de inrichting van

---

¹² Uit de SCP-studie 'Verschil in Nederland' (december 2014) kwam naar voren dat de volwassen Nederlandse bevolking is op te delen in zes sociale klassen of segmenten. Die indeling is gebaseerd op een analyse van ongelijkheid in economische, sociale en culturele hulpbronnen, plus het zogenoemde persoonskapitaal: iemands gezondheid en aantrekkelijkheid.

¹³ SER (2019) Advies *Hoge Verwachtingen: Kansen en belemmeringen van jongeren in Nederland in 2019*.

het onderwijs. Door de huidige situatie heeft de digitalisering van het onderwijs een grote testcase meegemaakt waar we van kunnen leren. Met betrekking tot *werken* zien jongeren vooral kansen in het sneller aanpakken van de problemen op de arbeidsmarkt. De huidige crisis heeft de reeds bestaande problemen uitvergroot en zichtbaarder gemaakt. Daarbij raden jongeren aan om de positieve gevolgen van de crisis, zoals minder reistijd en meer variëteit in werktijd te blijven benutten in de toekomst. Op het gebied van *wonen* zien jongeren kans in een vermindering van de druk op de woningmarkt in stedelijke gebieden door de toename in thuiswerken en een eventuele daling van de huizenprijzen. Wat betreft *klimaat* willen jongeren de voordelen van thuis werken behouden en in de toekomst minder vliegen.

2.2 Oplossingsrichtingen

De Jongerendenktank Coronacrisis wil dat bewindslieden nu écht aan de slag gaan met een gedegen plan voor Nederland waarin jongeren worden meegenomen. Daar kan niet langer mee worden gewacht. Doordat de crisis jongeren onevenredig hard raakt, is hun toch al onzekere positie verder verslechterd. Hun financiële en mentale reserves raken uitgeput. De JDC is de afgelopen maanden met veel jongeren in gesprek geweest en heeft daarbij veel informatie opgehaald en verschillende groepen jongeren betrokken. Onze gezamenlijke boodschap is dat de overheid nu met een uitgewerkt plan van aanpak moet komen, een stip op de horizon moet zetten voor toekomstige generaties en daarbij jongeren verder moet betrekken.

Geen woorden, maar daden

Veel problemen die jongeren ervaren zijn niet door de huidige crisis ontstaan, maar enkel versterkt. De coronacrisis functioneert als een soort vergrootglas op de vraagstukken op het gebied van de domeinen leren en ontwikkelen, werken, wonen en klimaat. De al bestaande sociaaleconomische verschillen worden door de crisis versterkt. De problemen van jongeren zijn daarmee dus niet enkel te verhelpen met noodreparaties, maar vooral met structurele oplossingen. De JDC heeft goede hoop hierop, maar er is wel actie nodig. Het is nodig dat beleidsmakers keuzes gaan maken voor de toekomstige generaties om talent tot bloei te laten komen en te voorkomen dat deze veerkrachtige generatie later als verloren generatie wordt beschouwd. De JDC roept beleidsmakers op om een stip op de horizon te zetten en daarnaartoe te gaan werken. De huidige crisis laat zien dat het mogelijk is om te komen met een gedegen plan van aanpak. En laten we daarbij vooral niet teruggaan naar de situatie zoals die was, maar deze crisis gebruiken om een stap te zetten naar een nieuwe toekomst voor jongeren.

Betrek jongeren

Het is nodig om de denkkraft van jongeren te gebruiken en hen onderdeel te maken van de oplossing van hun eigen problemen. Want niet alleen weten zij als ervaringsdeskundigen waar het knelt, jongeren zijn ook bij uitstek geschikt om met originele oplossingen te komen en buiten de gebaande paden te denken. Sterker nog: ze doen het al in hun eigen omgeving.

Durf creatief te zijn

De JDC roept het kabinet op om innovatief te zijn in de oplossingen en creatieve beslissingen te durven nemen. Veel inwoners, bedrijven en organisaties hebben ontzettend goede en mooie ideeën en mogelijkheden om oplossingen te bieden voor problemen die ontstaan zijn door de huidige crisis. De JDC omarmt deze creativiteit en innovatie en roept het kabinet op om hier serieus naar te kijken en gebruik van te maken. Het actief opzoeken van die creativiteit kan niet alleen leiden tot nieuwe, slimme oplossingen, maar ook tot meer betrokkenheid.

Maak vaart met de generatietoets

Een generatietoets moet worden inzet om te zorgen voor eerlijke en generatiebestendige beleidskeuzes. Zeker in het duurzaam herstel na de coronacrisis. Door de generatietoets te gebruiken bij het Nationaal Groeifonds worden ook de effecten op toekomstige generaties in acht genomen rondom voorstellen voor het herstel van de economie. Er is een duidelijke urgentie om tot versnelling van het proces rondom de generatietoets over te gaan gezien de huidige situatie op bijvoorbeeld het gebied van de woningmarkt, arbeidsmarkt en het klimaat. In september 2019 heeft de Tweede Kamer een motie aangenomen dat de generatietoets er moet gaan komen.¹⁴ Het is tijd om vaart te maken met deze invoering en dit instrument snel in te zetten voor toekomstige generaties.

Daarnaast doet de JDC ook aanbevelingen die specifiek betrekking hebben op de vier domeinen. Deze domeinen zijn leren en ontwikkelen, wonen, werken en klimaat.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert op het gebied van **leren en ontwikkelen**:

- *Zorg voor hybride onderwijs*: een combinatie van thuisonderwijs en fysieke lessen in kleine groepen, met voorrang voor studenten met een slechte thuissituatie.
- *Benut de ervaring met digitaal onderwijs*; bijvoorbeeld met landelijke streams van de beste online lessen in basisvakken.
- *Ga soepeler om met leningen en studieschulden*, nu veel studenten studievertraging hebben en/of hun bijbaan kwijt zijn.
- *Zorg voor meer mentale hulp*, bijvoorbeeld via schoolpsychologen en laagdrempelige online mogelijkheden.
- Zorg als overheid, onderwijs en werkgevers voor *meer stagemogelijkheden*.
- Breng in kaart wat de *gevolgen van corona* zijn voor jongeren die onderwijs volgen.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert op het gebied van **werken**:

- *Benut eerdere ervaring aanpak jeugdwerkloosheid*. Er is in het verleden veel kennis opgedaan over de aanpak van de jeugdwerkloosheid in Nederland en elders in de wereld.
- *Stimuleer meer vacatures, werkplekieren en traineeships voor starters*: voor bedrijven moet het financieel aantrekkelijk(er) worden jongeren aan te nemen; daarnaast kan de overheid zorgen voor meer gesubsidieerde werkervaringsplaatsen.
- *Investeer in bij- en omscholing*, bijvoorbeeld voor werkloze jongeren of jongeren die zich willen laten omscholen naar een 'tekortsector' als zorg of onderwijs.
- *Meer aandacht voor jongeren in de culturele en creatieve sector*, nu de baankansen daar zo klein zijn maar er wél talentvolle jongeren voor zijn opgeleid.
- *Betere aansluiting onderwijs – arbeidsmarkt*. Jongeren moet nu nog beter worden opgeleid voor de eisen die de arbeidsmarkt aan hen stelt zodat zij hun toekomstige arbeidsmarktpositie kunnen versterken en werkloosheid voorkomen kan worden.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert op het gebied van **wonen**:

- *Slim blijven bouwen*: zorg voor betaalbare 'gewone' huizen, maar ook *tiny houses* of modulaire woningen – uiteraard duurzaam.
- *Pas de financiering voor koopwoningen aan*, door soepeler om te gaan met studieschuld, door baankansen mee te wegen bij de hypotheekberekening en door middel van woonsubsidie voor starters.
- *Verander de regels in de huur sector*, bijvoorbeeld een maximale huurprijs in de vrije sector, een hogere inkomensgrens voor sociale huur, strenge controle van huisjesmelkers en toestemming om op een vakantiepark te wonen.
- *Meer aandacht voor dakloze jongeren*. Dit kan onder meer door het verbeteren van de mogelijkheid om een briefadres te krijgen en meer in te zetten op hulpcentra waar daklozen begeleiding kunnen krijgen.

---

¹⁴ Tweede Kamer (2019) 35300, *Motie van de leden Segers en Jetten*, 24.

- *Zorg voor betere informatie* voor starters op de huizenmarkt, bijvoorbeeld met een keurmerk voor particuliere verhuurders, een checklist voor het kopen van je eerste huis of persoonlijke begeleiding bij huur en koop.

De Jongeren Denktank Coronacrisis adviseert op het gebied van **klimaat**:

- *Zorg voor consistent beleid*: de overheid moet heel consequent groene keuzes van burgers financieel stimuleren en 'grijze keuzes' ontmoedigen; jongeren willen graag dat de overheid hen bij dat beleid betreft.
- Koppel herstelbeleid sterker aan de duurzaamheidsagenda: Deze crisis biedt een unieke kans om de energietransitie te versnellen, die bovendien banen, stages en scholing voor jongeren kan opleveren.
- *Stimuleer duurzaam gedrag bij jongeren*, met financiële prikkels, met (meer) campagnes om bewuste keuzes te promoten en door groene keuzes, zoals het openbaar vervoer, mooier en plezieriger te maken.
- *Zorg voor een rechtvaardige energietransitie*: verduurzaming moet de verschillen tussen groepen in de samenleving niet vergroten, maar verkleinen; de overheid moet daarom voortdurend bijhouden hoe beleid uitwerkt, ook voor jongeren.
- *Hou het praktisch*: klimaat is een complex onderwerp; juist daarom is het belangrijk om aan de slag te gaan met de praktische ideeën van jongeren, bijvoorbeeld over hergebruik van regenwater.

Domein I: Leren en Ontwikkelen

Jongeren ervaren grote zorgen over de gevolgen van corona op de kwaliteit van het onderwijs, stageplaatsen, studievertraging, persoonlijke ontwikkeling en financiën door de gevolgen van de huidige crisis.

Aanbevelingen

- > **Hybride studeren**
- > **Benut de ervaringen over de digitalisering van het onderwijs**
- > **Ruimere financiële compensatie voor studenten**
- > **Meer aandacht voor mentaal welzijn onder studenten**
- > **Meer mogelijkheden tot het lopen van stage**
- > **Monitor achterstanden bij onderwijsvolgende jongeren**

3.1 Gevolgen van corona

De coronacrisis heeft een grote weerslag op het volgen van onderwijs. Veel jongeren volgen tegenwoordig (enkel) digitaal onderwijs, stageplekken verdwijnen of zijn zeer moeilijk te bemachtigen en jongeren kampen met lesuitval. Het onderwijs op afstand zet jongeren op achterstand. Scholieren missen hun eindexamen en moeten studiekeuzes maken zonder de gebruikelijke informatiedagen. Studenten lopen door de coronacrisis studievertraging op, ervaren gebrekkige communicatie vanuit de opleidingen, moeten stages soms afbreken en raken hun bijbaan kwijt. In dit hoofdstuk richten we ons op de gevolgen voor eindexamenscholieren en studenten die een vervolgopleiding of studie volgen.

Kwaliteit van het onderwijs

Het online onderwijs wordt door deelnemers aan de online dialoog wisselend ervaren. Enerzijds waarderen ze alle digitale mogelijkheden om toch onderwijs te kunnen volgen. Anderzijds zijn er kritische geluiden over dat online onderwijs niet het echte fysieke onderwijs vervangt en online onderwijs niet hetzelfde kwaliteitsniveau biedt. Jongeren zijn bang dat ze minder kennis opdoen en de waarde van hun diploma devalueert. Ook wordt aangegeven dat ze het contact met medestudenten missen. Daarbij legt een gebrek aan digitale vaardigheden bij docenten extra druk op de kwaliteit van het onderwijs. De zorgen van jongeren passen bij de bevinding van het SCP (2020), dat aangeeft dat de snelle overstap naar digitaal onderwijs mogelijkwijs een daling in de kwaliteit van het onderwijs heeft veroorzaakt. In het middelbaar beroepsonderwijs en hoger onderwijs zullen achterstanden zijn ontstaan doordat praktijkonderdelen van het programma niet konden doorgaan.¹⁵ Ook uit onderzoek van de LSVb volgt dat er onder jongeren veel zorgen leven. Hoewel er tot op zekere hoogte voordelen zijn aan online onderwijs geven studenten vooral aan dat de onderwijskwaliteit verminderd is door online onderwijs, dat ze technische moeilijkheden ervaren, moeite hebben met het creëren van een effectieve plek voor thuisstudie, veel onzekerheid ervaren en sociaal contact missen.¹⁶ Dit beeld wordt ondersteund in een enquête van De Algemene Onderwijsbond (2020) waarin binnen het mbo en hbo driekwart van de docenten aangeeft dat de kwaliteit gedaald is.¹⁷

"Je moet nu hetzelfde doen met minder inhoudelijke begeleiding." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

"Vermindering van de kwaliteit van het onderwijs. Zonder direct contact met studiegenoten en docenten leer je veel minder, sommige lessen worden anders aangepakt omdat ze online plaatsvinden waardoor je kostbare leermomenten misloopt." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

Positief is dat onderwijsinstellingen het online onderwijs steeds beter op orde lijken te krijgen en het is voor jongeren zichtbaar dat zij hun uiterste best doen. Dit komt terug in een groei van het online aanbod bij veertig procent van de onderwijsinstellingen (in vergelijking met de start van het afstandsonderwijs in maart 2020). Uit de monitor van de Onderwijsinspectie (2020) komt een vergelijkbaar beeld met betrekking tot de toetsing van studenten. Het afstandsonderwijs lijkt te leiden tot kortere colleges en lastigere en minder interactie tussen

¹⁵ SCP (2020) Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede.

¹⁶ Landelijke Studentenvakbond (2020) Onderwijs op afstand; Een onderzoek naar de ervaringen van studenten met afstandsonderwijs naar aanleiding van de coronacrisis.

¹⁷ Aob (2020) Online lessen zorgen voor daling onderwijskwaliteit in mbo en hoger onderwijs.

studenten en docenten. De grootste zorgpunten zijn dat de werkdruk voor docenten en onderwijsondersteunend personeel onverminderd hoog blijft (er zijn indicaties dat zelfs hoger lijkt te worden) als gevolg van het afstandsonderwijs.¹⁸

“Als premaster student nog nooit op de uni gestudeerd. Alles is nieuw. Weinig contact met docenten, weinig lesuren, onduidelijke roosters en kwaliteit van de vakken voelt niet op niveau.” - (19-25 jaar, Noord-Brabant)

Stageplaatsen en studievertraging

De huidige crisis heeft directe gevolgen voor het lopen van een stage. Jongeren geven aan vertraging op te lopen bij het vinden van een geschikte stageplek of helemaal geen stage (meer) kunnen lopen. Uit onderzoek door JOB (2020) blijkt dat veertig procent van de mbo-studenten geen stageplek of leerbaan kan vinden.¹⁹ Ook zijn er indicaties dat veel stages afgebroken zijn of doorgang hebben gevonden in aangepaste werkvorm. Er is een tekort van ongeveer 19.000 aan stageplekken en leerbanen.²⁰ Stagebedrijven geven over het algemeen twee verklaringen voor het niet kunnen aannemen van stagiairs: financieel gezien is het een te zware last voor het bedrijf, of er kan geen goede stagebegeleiding verzekerd worden. Dit laatste komt bij uitstek voor in de zorgsector.²¹ De stageproblemen zijn niet alleen van invloed op de (sociale) ontwikkeling van de student zelf, maar heeft ook gevolgen voor werkgevers.

Deelnemers aan de online dialoog vrezen daarnaast dat ze hun studie niet op tijd kunnen afronden. Dit beeld wordt ondersteund in verschillende onderzoeken. Uit cijfers van ResearchNed (2020) in opdracht van ISO komt naar voren dat de groep studenten die aangeeft een achterstand te hebben in hun studieprogramma in vergelijking met twee jaar geleden is gestegen met 54.000. De belangrijkste oorzaken voor de studievertraging lijken het wegvallen van lessen, gebrek aan eigen faciliteiten thuis, laboratorium- en practicumonderwijs en stages.²²

Ook studentenorganisaties LSVB en het ISO zien dit terug in hun onderzoeken. Het aandeel studenten dat achterloopt op hun studieprogramma nam in vergelijking met twee jaar geleden zeven procentpunt toe. Omgerekend naar het totale aantal studenten in Nederland zou dat gaan om een extra 54 duizend studenten met vertraging. In een onderzoek door de LSVb (2020) wordt dit beeld verder ondersteund. Hierin komt naar voren dat bijna de helft van de hbo-studenten en meer dan een kwart van de wo-studenten verwachten studievertraging op te lopen als gevolg van de coronacrisis.²³ Niet alleen in het hoger

¹⁸ Onderwijsinspectie (2020) COVID-19-monitor Inspectie van het Onderwijs meting 2

¹⁹ Zie: <https://www.jobmbo.nl/mbo-studenten-lopen-vertraging-op-en-missen-hun-klasgenoten/>.

²⁰ Bekeken periode juni 2020 – december 2020 via SBB (2020), Geraadpleegd via <https://www.s-bb.nl/samenwerking/sbb-helpt-u-verder/actuele-cijfers>

²¹ SBB (2020), Geraadpleegd via <https://www.s-bb.nl/samenwerking/sbb-helpt-u-verder/actuele-cijfers>

²² Warps & Van den Broek (2020). *Studeren tijdens Corona*. Nijmegen, ResearchNed, in opdracht van ISO.

²³ Landelijke Studentenvakbond (2020) Onderwijs op afstand; Een onderzoek naar de ervaringen van studenten met afstandsonderwijs naar aanleiding van de coronacrisis.

onderwijs is sprake van studievertraging. In een onderzoek van JOB (2020) geeft een vijfde van de mbo-studenten geeft aan studievertraging op te lopen door de coronacrisis.²⁴

"Mijn buitenland minor is uitgesteld van september 2020 naar februari 2021. Echter lijkt februari nu ook niet door te gaan. Ik heb een buitenlandverplichting. In feite kan ik geen diploma halen door Corona. Daarnaast is het natuurlijk erg balen dat iets waar je jaren naartoe werkt in duigen te zien vallen. Weg buitenlandavontuur..." - (19-25 jaar, Overijssel)

"Ik heb in de tijd dat we online les hadden achterstanden opgebouwd. Nu ga ik weer naar school maar zodra je thuis moet blijven omdat jijzelf of een huisgenoot klachten heeft, mis je al snel veel les." - (19-25 jaar, Utrecht)

Studiekeuze

Deelnemers in de online dialoog geven aan dat de crisis het maken van een afgewogen studiekeuze zeer bemoeilijkt. Dit komt met name doordat open dagen en meeloopdagen niet of enkel online doorgaan, wat ervoor zorgt dat de jongere geen goede indruk van de opleiding en onderwijsinstelling kan krijgen. Wel is er veel waardering voor de inspanningen door de onderwijsinstellingen om het digitaal toch zo goed mogelijk vorm te geven. Ongeveer de helft van de scholieren geeft in een steekproef door Qompas (2020) aan dat hun studiekeuze beïnvloed is door de coronacrisis. Van de scholieren die aangaven dat de coronacrisis geen invloed heeft op hun studiekeuze, had twee derde hun studiekeuze al gemaakt vóór de crisis.²⁵ Een verkeerde studiekeuze werkt vertraging, meer kosten voor studie en problematiek met betrekking tot mentaal welzijn in de hand.

"Ik zit nu in 6 vwo en moet straks een studiekeuze maken en alle open dagen zijn dit jaar online. Ik wil waarschijnlijk naar UvA, maar daar ben ik nog nooit geweest door een afgelaste open dag. Ik ben bang met online open dagen en meeloopdagen er pas achteraf achter te komen dat het toch niet de juiste studie of universiteit voor mij is." - (16-18 jaar, Noord-Holland)

Voortijdig schoolverlaten en beëindigen van opleiding of studie

In het hoger onderwijs lijkt online onderwijs te leiden tot minder motivatie en binding met de opleiding, met studievertraging of -uitval als mogelijke gevolgen. Cijfers over de gevolgen van de coronacrisis voor de langdurige uitval van leerlingen zijn nog niet beschikbaar. Wel blijkt uit een inventarisatie door de Algemene Vereniging Schoolleiders (AVS, 2020) dat een deel van de leerlingen niet bereikt wordt met het online onderwijs.²⁶ Het zou gaan om enkele honderden tot duizenden leerlingen in het voortgezet onderwijs. Er is een kans dat een deel van hen voortijdig uitstroomt. Datzelfde beeld geldt ook voor minder gemotiveerde studenten in het mbo die geen stageplaats konden vinden of te maken hadden met minder lesuren. Daar staat tegenover dat een deel van de voortijdige schooluitval in het mbo veroorzaakt wordt door de aantrekkingskracht van het bedrijfsleven. Het is mogelijk dat bedrijven in sectoren die door de coronacrisis economisch getroffen zijn nu minder snel jongeren zullen werven die nog met hun opleiding bezig zijn. Jongeren zullen naar alle verwachting daarnaast, vanwege een dreigende recessie, meer waarde hechten aan het behalen van een diploma. Het

²⁴ Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs (2020) Onderzoeksverslag JOB Corona

²⁵ Qompas (2020) *Coronacrisis en studiekeuze*. Geraadpleegd 23-01-2021 via <https://www.qompas.nl/actueel/coronacrisis-en-studiekeuze/2317/>.

²⁶ AVS (2020). *Nog ruim 5000 leerlingen onvindbaar en kwetsbare leerlingen thuis*. Geraadpleegd 06-01-2021 via <https://www.avs.nl/artikelen/nog-ruim-5000-leerlingen-onvindbaar-en-kwetsbare-leerlingen-thuis>.

voortijdig schoolverlaten zal hierdoor eerder afnemen.²⁷ Hoger onderwijsinstellingen geven aan dat minstens driekwart van de leerlingen aangehaakt aan de studie blijven.²⁸

"Ik heb zorgen erover of ik op deze manier wel mijn opleiding kan halen." – (19-25 jaar, Zuid-Holland)

"Ik ben nieuw op een universitaire opleiding en ik word erg weinig gemotiveerd doordat de lessen voornamelijk online zijn." – (16-18 jaar, Gelderland)

Zorgen over financiën

Deelnemers gaven in de online dialoog aan zich zorgen te maken over geld en toenemende schulden. Dit wordt veroorzaakt door met name vermindering van inkomsten vanwege wegvallende (bij)banen en studievertraging. Er is berekend dat studievertraging een student gemiddeld duizend euro per maand kost.²⁹ Het aandeel studenten dat achterloopt op hun studieprogramma nam in vergelijking met twee jaar geleden zeven procentpunt toe. Omgerekend naar het totale aantal studenten in Nederland zou dat gaan om een extra 54.000 studenten met vertraging.³⁰

Alhoewel in het derde kwartaal van 2020 een licht herstel zichtbaar was van het aantal bijbanen onder onderwijsvolgende jongeren, is het aantal jongeren met een bijbaan sterk gedaald ten opzichte van 2019.³¹ In een recente studie door Onderzoeksinitiatief S.O.S. (2021) geeft bijna een derde van de studenten aan financiële zorgen te hebben doordat zij geen bijbaan meer hebben of minder uren kunnen werken. Respondenten geven aan dat met name komt door de sluiting van de horeca. De zoektocht naar ander werk als alternatieve bron van inkomen om het verlies van een bijbaan te compenseren wordt als erg lastig beschouwd.³² 41 procent van de studenten geeft aan minder of geen inkomsten meer uit arbeid te ontvangen dan voor de huidige crisis.³³

Daarnaast geldt dat een deel van de jonge flexwerkers tussen wal en schip is gevallen bij de economische steunpakketten uit 2020. Hiertoe werd in de eerste golf de Tijdelijke Overbruggingsregeling voor Flexibele Arbeidskrachten (TOFA) in het leven geroepen.³⁴ Door de voorwaarden en geringe bekendheid van de regeling werden slechts weinig aanvragen goedgekeurd.³⁵ De steunmaatregelen voor jongeren die hun bijbaan verliezen zijn beperkt en verklaren ook de zorgen die jongeren hebben.

Op dit moment zijn er twee financiële tegemoetkomingen in verband met studie beschikbaar voor studenten vanuit de Rijksoverheid. Deze tegemoetkomingen zijn recent verlengd door het Kabinet.³⁶ Allereerst is er een tegemoetkoming indien een beurs is weggevallen. Deze tegemoetkoming wordt eenmalig uitgekeerd in de vorm van een gift. Het bedrag varieert

²⁷ SCP (2020) Sociale Staat van Nederland 2020.

²⁸ Onderwijsinspectie (2020) COVID-19-monitor Inspectie van het Onderwijs meting 2

²⁹ Warps & Van den Broek (2020). Studeren tijdens Corona. Nijmegen, ResearchNed in opdracht van ISO.

³⁰ Warps & Van den Broek (2020). Studeren tijdens Corona. Nijmegen, ResearchNed in opdracht van ISO.

³¹ CBS (2020) Licht herstel arbeidsdeelname onderwijsvolgende jongeren in derde kwartaal.

³² Z.E. Geels, J.A. Herbold, S.C.J. Van den Heuvel, M.A. Janse, M.M. De Jongh, D. Van Schoorl, C.B.L.A.

Vellenga (2021) S.O.S. Studenten Onderzoeken Samen, Onderzoek naar welzijn behoeftes en meningen van studenten tijdens de coronapandemie.

³³ Kences (2020) Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2020.

³⁴ <https://www.uvw.nl/particulieren/overige-onderwerpen/tofa/>

³⁵ <https://www.trouw.nl/economie/minister-koolmees-vreesde-het-al-veel-flexwerkers-komen-net-niet-in-aanmerking-voor-overheidssteun~b12ed221/>

³⁶ Kamerstukken II (2020/21), CE-AEP / 21019675 (Kamerbrief). Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/01/21/kamerbrief-uitbreiding-economisch-steun--en-herstelpakket>

tussen 800 euro en 2.000 euro. Daarnaast is er een tegemoetkoming voor studenten beschikbaar indien zij extra kosten hebben vanwege studievertraging. Deze tegemoetkoming wordt eenmalig uitgekeerd in de vorm van een gift. Het bedrag varieert tussen 150 euro en 535 euro.³⁷ Het kabinet beraadt zich op de mogelijkheden voor studenten in het studiejaar 2021/2022.³⁸ De JDC is van mening dat er meer verruiming moet komen ten opzichte van de huidige regelingen.

"Het online onderwijs werkt voor mij absoluut niet, waardoor ik vrees dat ik nog meer vertraging op loop en dus meer collegegeld zal moeten betalen. Misschien is er een mogelijkheid tot compensatie?" (19-25 jaar – Noord-Holland)

Persoonlijke vorming en ontwikkeling

Jongeren ervaren negatieve gevolgen door de coronacrisis als het gaat om hun persoonlijke vorming en ontwikkeling. Dit valt op te maken uit de online dialoog en wordt ook door de organisaties binnen de JDC bevestigd. Het gaat name om het missen van fysiek contact en informele/formele contactmomenten met studie- en schoolgenoten, docenten of schoolbegeleiders. Door de huidige crisis zijn bovendien de mogelijkheden in het doen van bestuurswerk en vrijwilligerswerk, het hebben van een bijbaantje of actief zien in het verenigingsleven sterk verminderd dan wel nagenoeg niet meer mogelijk. Dit heeft tot gevolg dat jongeren minder gemakkelijk een sociaal netwerk kunnen opbouwen en minder makkelijk soft skills kunnen ontwikkelen.

In de online dialoog geven veel studenten ook aan terug te zijn gegaan naar hun ouderlijk huis of in hun ouderlijk huis te blijven wonen door de coronacrisis. Op kamers wonen draagt bij aan de ontwikkeling van jongeren, omdat zij hierbij leren hun eigen beslissingen te nemen, leren omgaan met de consequenties hiervan en zij hiermee een nieuw sociaal netwerk opbouwen. Het participeren aan het studentenleven door lidmaatschap aan een studenten- of studievereniging speelt ook een rol in de vorming van de jongere. De JDC merkt op dat de opbouw van sociaal kapitaal en cultureel kapitaal door de huidige crisis (verder) onder druk komt te staan en vindt dit een zorgelijke ontwikkeling. Uit onderzoek van SCP volgt namelijk dat de mate aan kapitaal die men bezit van invloed is op de maatschappelijke positie.³⁹

"Doorgroeien en ontwikkeling staat stil." – (31-35 jaar, Noord-Holland)

"Mijn stage was online in plaats van op kantoor, daardoor heb ik meer moeite gehad om meer contacten te leggen en een netwerk op te bouwen bij dat bedrijf." – (26-30 jaar, Utrecht)

3.2 Mentale gezondheid

Deelnemers gaven in de online dialoog aan meer eenzaamheid en meer stress te ervaren. De wijze waarop het onderwijs wordt vormgegeven (hoofdzakelijk digitaal) in de coronacrisis heeft effect op het mentale welzijn van jongeren. Deelnemers uit alle onderwijsniveaus (vo, mbo, hbo en wo) geven aan meer onzekerheid en stress te ervaren. Ze ervaren minder motivatie om thuis aan de slag te gaan en hebben concentratieproblemen thuis. Ook speelt gebrek aan sociaal contact een grote rol als het gaat om mentaal welzijn bij jongeren. Deelnemers geven aan een toename in eenzaamheid te ervaren door thuisonderwijs. Dit beeld wordt bevestigd in een recente studie door Onderzoeksinitiatief S.O.S. (2021). Hieruit

³⁷ <https://duo.nl/particulier/corona/tegemoetkoming-voor-studenten-vanwege-corona.jsp>

³⁸ Kamerstukken II (2020/21), CE-AEP / 21019675 (Kamerbrief). Geraadpleegd via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2021/01/21/kamerbrief-uitbreiding-economisch-steun--en-herstelpakket>

³⁹ SCP, *De hoofdzaken van het Sociaal en Cultureel Rapport* (2014).

komt naar voren dat het welzijn van studenten gedurende de lockdown tijdens de eerste en tweede gold sterk is gedaald ten opzichte van de versoepelingen. Met name alleenwonende studenten geven in de enquête aan relatief hard geraakt te worden. De belangrijkste oorzaken van dit dalende welzijn is het niet ontmoeten van vrienden en de ervaren belemmeringen door de inrichting van het onderwijs.⁴⁰

De ervaren afstand tussen studenten en de onderwijsinstelling heeft ook effect op het mentale welzijn van jongeren. Het contact tussen studenten en de onderwijsinstellingen is door de huidige crisis (ondanks de inzet van onderwijsinstellingen) sterk verminderd. Onder studenten heerst daardoor gebrek aan perspectief en onduidelijkheid over toetsing en examens, stages en onderwijsinhoud. Dit zorgt voor stress bij studenten. Uit de JOB coronamonitor (2020) komt naar voren dat 62 procent van de mbo-studenten een (sterke) vermindering in contact met de instelling heeft ervaren. Deze onduidelijkheid vertaalt zich door naar ontevredenheid richting het schoolbeleid en een gebrek aan kennis over ondersteuning die school hen kan bieden.⁴¹

Bij specifieke groepen zoals studenten is een toename waar te nemen in mensen die kampen met (ernstige) angst- en depressieve symptomen als gevolg van de huidige crisis. Dit komt met name door het gebrek aan sociale contacten. In maart 2019 kampte 24,7 procent van de studenten met angst- en depressieklachten. Een jaar later ligt dat aandeel vijf procent hoger.⁴² Het beeld van een toename van psychische klachten wordt bevestigd in een eerste meting door Caring Universities.⁴³ Mede door de huidige crisis geeft 56.3 procent van de respondenten aan zich slechter te kunnen concentreren, 52.5 procent geeft aan eenzamer te zijn en 44.6 procent geeft aan somberder te zijn. Het percentage studenten met matig tot ernstige depressieve klachten is 10.6 procent hoger dan in de periode voor COVID-19 en matig tot ernstige angstklachten zijn 5.3 procent hoger.

Voorgaande ontwikkelingen komen bovenop de zorgen die reeds bestonden ten aanzien van het mentaal welzijn van jongeren. Een zorgpunt in de verkenning van SER Jongerenplatform (2019) was al de hoge mentale druk onder studenten. Studenten voelen zich meer 'gejaagd' en veel studenten ervaren aanzienlijke studiestress en prestatiedruk. Zij stellen hoge eisen aan zichzelf en voelen overdag extreme vermoeidheid. Een aanzienlijke minderheid van de studenten heeft angst- en depressieklachten en er is zelfs een risico op zelfdoding.⁴⁴

"Veel stress. Heel veel toetsen van 5 vwo zijn doorgeschoven naar mijn eindexamenjaar/ Leraren hebben geen tijd om dingen te herhalen en dus moeten we alles zelf doen bovenop het drukke examenjaar." - (16-18 jaar, Utrecht)

"Ik zit op het mbo dus helaas mag ik weinig naar school en moet ik veel thuis doen wat ervoor zorgt dat ik geen band kan opbouwen met studiegenoten." - (16-18 jaar, Utrecht)

⁴⁰ Z.E. Geels, J.A. Herbold, S.C.J. Van den Heuvel, M.A. Janse, M.M. De Jongh, D. Van Schoorl, C.B.L.A. Vellenga (2021) S.O.S. Studenten Onderzoeken Samen, Onderzoek naar welzijn behoeftes en meningen van studenten tijdens de coronapandemie.

⁴¹ JOB (2020), Geraadpleegd via <https://www.jobmbo.nl/mbo-studenten-lopen-vertraging-op-en-missen-hun-klasgenoten/>

⁴² Van der Velden, P. G., Contino, C., Das, M., Loon, P. van., & Bosmans, M. (2020). Anxiety and depression symptoms, and lack of emotional support among the general Dutch population before and during the COVID-19 pandemic. A prospective national study on prevalence and risk factors. *Journal of Affective Disorders*.

⁴³ Caring Universities (2020) De geestelijke gezondheid van studenten tijdens de COVID-19 pandemie; De eerste voorlopige data uit het Caring Universities consortium. Een limitatie van dit onderzoek is het lage percentage studenten dat heeft gereageerd. Tevens betreft het een eenmalige meting gebaseerd op zelfrapportage.

⁴⁴ SER, Hoge verwachtingen. Kansen en belemmeringen van jongeren (augustus 2019).

Gebruik van verdovende middelen

In een recente studie van Onderzoeksinitiatief S.O.S. (2021) geeft ongeveer veertig procent van de studenten aan meer verdovende middelen te zijn gaan gebruiken ten gevolge van de coronacrisis. De belangrijkste redenen hiervan zijn volgens respondenten verveling, vluchtgedrag uit de huidige situatie, kopieergedrag.⁴⁵ Dit beeld wordt deels bevestigd in een studie door Trimbos (2020) onder uitgaanders in de leeftijd van 16 tot en met 35 jaar. In deze studie komt naar voren dat tijdens de lockdown het gebruik van verdovende middelen hoger is dan voor de lockdown. Het gebruik van alcohol is vrijwel gelijk gebleven evenals het gebruik van stimulerende middelen. De meest genoemde reden om frequenter of een grotere hoeveelheid verdovende middelen te gebruiken is verveling. De meest genoemde reden om minder verdovende middelen te gebruiken is het niet uit (kunnen) gaan.⁴⁶ Dit beeld wordt ook door de GGD onderschreven. Zij zien een stijging in alcohol- en drugsgebruik, met name in het gebruik van hallucinerende drugs zoals GHB. Daarnaast zien zij ook een stijging in het aantal gokverslavingen.⁴⁷ Van voorgaande viruscrises met het SARS-virus en de Mexicaanse griep (H1N1) is bekend dat het risico op alcoholverslaving en alcoholgebruik vooral toeneemt bij personen die veel stress (hebben) ervaren.⁴⁸ Er bestaat een gegronde vrees dat dit ook voor de huidige crisis gaat gelden, daar duidelijk is dat de huidige situatie een negatieve impact heeft op het mentale welzijn van mensen. Meer dan zeventig procent van de respondenten in de studie door Trimbos Instituut (2020) gaf aan behoefte te hebben aan ondersteuning als gevolg van de coronamaatregelen. Dit was met name op het gebied van sociaal contact, structuur, dagactiviteiten en het omgaan met een negatieve stemming.⁴⁹

3.3 Kansengelijkheid

Bij onderwijs op afstand worden materiële faciliteiten thuis en de ondersteuning die ouders bieden nog belangrijker. Jongeren uit de lager opgeleide milieus en uit arme gezinnen lijken met betrekking tot de ondersteuning die ouders kunnen bieden daarbij in het nadeel: lager opgeleide ouders voelen zich minder capabel om hun kind te ondersteunen bij het thuisonderwijs en bieden ook minder begeleiding dan hoogopgeleide ouders. Verreweg de meeste jongeren beschikken over de materiële voorzieningen om thuis schoolwerk te kunnen doen.⁵⁰ Jongeren uit gezinnen met een zwakke sociaaleconomische achtergrond lopen echter meer risico op negatieve effecten van de maatregelen in het onderwijs. Zo is een randvoorwaarde voor de continuïteit van het onderwijs in deze periode, dat leerlingen thuis beschikken over een internetverbinding en een pc, laptop of tablet waarmee ze digitaal onderwijs kunnen volgen. Bij jongeren die leven in armoede zullen de middelen die nodig zijn om goed onderwijs te volgen lang niet altijd aanwezig zijn.⁵¹

Het thuismilieu van jongeren had altijd al grote invloed op hun schoolloopbaan en succes in het onderwijs. In de periode waarin jongeren thuisonderwijs op afstand volgden of nog volgen, is die invloed flink toegenomen. Dat jongeren geen gebruik kunnen maken van de

---

⁴⁵ Z.E. Geels, J.A. Herbold, S.C.J. Van den Heuvel, M.A. Janse, M.M. De Jongh, D. Van Schoorl, C.B.L.A. Vellenga (2021) S.O.S. Studenten Onderzoeken Samen, Onderzoek naar welzijn behoeftes en meningen van studenten tijdens de coronapandemie.

⁴⁶ Trimbos Instituut (2020) De impact van COVID-19 en de coronamaatregelen op alcohol-, tabak- en drugsgebruik onder uitgaanders.

⁴⁷ <https://ggzinterventie.nl/meer-alcohol-en-drugsgebruik-tijdens-corona/>

⁴⁸ Trimbos Instituut (2020) Invloed van het nieuwe coronavirus op drugsgebruik.

⁴⁹ Trimbos Instituut (2020) De impact van COVID-19 en de coronamaatregelen op alcohol-, tabak- en drugsgebruik onder uitgaanders.

⁵⁰ SCP (2020) *Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede*.

⁵¹ SCP (2020) *Zicht op samenleving in coronatijd*.

ruimte, leermiddelen en ondersteuning op school, maakt het nog veel bepalender dat zij thuis een rustige, veilige plek hebben, met voldoende voorzieningen en ondersteuning van ouders, familie en vrienden.⁵²

Uit onderzoek (Bol, 2020) blijkt dat de ouderlijke betrokkenheid in het voortgezet onderwijs vergelijkbaar is tussen ouders met een universitaire opleiding en ouders die maximaal hun middelbare school hebben afgerond. Het opleidingsniveau van de ouders heeft geen effect op hoe belangrijk zij het vinden dat hun kind het schoolwerk bijhoudt. Er zijn wel grote verschillen in de ondersteuning die zij (kunnen) bieden aan hun kinderen. Ouders met een universitaire opleiding helpen hun kinderen in het voortgezet onderwijs veel vaker dan ouders met een lage opleiding. Het verschil zit met name in de mate waarin ouders zich in staat voelen om te helpen. Dit verschil is 75 procent onder wo-opgeleide ouders tegenover veertig procent onder laagopgeleide ouders. Dit verschil is nog groter wanneer de kinderen op het vwo zitten. Onder laag opgeleide ouders daalt het percentage naar dertig procent.⁵³

Mbo-studenten uit economisch zwakke gezinnen zijn in de lage niveaus oververtegenwoordigd en hebben voor hun studiesucces baat bij direct contact, directe ondersteuning en uitleg, iets wat in de huidige situatie niet mogelijk is. De groep mbo-studenten loopt ook mogelijk meer risico door de huidige crisis en de bijbehorende maatregelen. De arbeidsmarktpositie van mbo'ers is conjunctuurgevoelig. De economische crisis die hen boven het hoofd hangt, bemoeilijkt een goede start op de arbeidsmarkt. Een ongunstige arbeidsmarktpositie kan echter ook doorstromen binnen het mbo naar een hoger niveau of naar het hbo stimuleren. Hiermee verhogen mbo-studenten wellicht hun arbeidsmarktkansen.⁵⁴

Studenten met een functiebeperking worden hard getroffen door de coronacrisis. Meer dan de helft van deze studenten wordt belemmerd in het volgen van een studie (eerder was dit ongeveer een vijfde van de studenten met een functiebeperking). De toegankelijkheid van het afstandsonderwijs wordt door hen wisselend ervaren: niet op een onderwijslocatie aanwezig zijn is soms toegankelijker, maar respondenten geven aan dat zonder de structuur van de instelling effectief deelnemen aan het onderwijs soms lastig is.⁵⁵

"Aandacht voor studeren met een chronische stoornis en het kunnen werken met aanpassingen maar daar is nu geen ruimte voor bij bedrijven merk ik." - (19 - 25 jaar, Zuid-Holland)

"Ik heb specifieke hulp nodig bij vakken waar mijn ouders niet voor hebben gestudeerd Het is lastig om een docent 1 op 1 voor je te hebben als je online extra hulp nodig hebt om het te snappen." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

3.4 Kansen van de crisis

Digitalisering biedt mogelijkheden

De digitalisering van het onderwijs biedt kansen voor de toekomst van het onderwijs. Voor de uitbraak van het coronavirus was dan ook niet de vraag of het onderwijs gedigitaliseerd zou worden, maar welke invloed digitalisering op de inrichting van het onderwijs zou hebben. De huidige ervaring van het online onderwijs heeft daarmee deze digitalisering in versnelling gebracht. Deelnemers aan de online dialoog geven bijvoorbeeld aan dat het erg prettig is dat

⁵² SCP (2020) Verwachte gevolgen van corona voor scholing, werk en armoede.

⁵³ Bol, T. (2020). *Sociale ongelijkheid in thuissscholing tijdens de corona-crisis*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.

⁵⁴ SCP (2020) *Zicht op samenleving in coronatijd*.

⁵⁵ Landelijke Studentenvakbond (2020) *Onderwijs op afstand; Een onderzoek naar de ervaringen van studenten met afstandsonderwijs naar aanleiding van de coronacrisis*.

zij nu colleges en lessen online terug kunnen kijken. Ook geven zij aan dat het door online onderwijs gemakkelijker is werk en opleiding te combineren. Dit komt doordat het volgen van vakken nu flexibeler in te delen is dan voorheen. Hieraan draagt ook bij dat colleges makkelijk(er) zijn terug te kijken. Tot slot geven deelnemers aan dat er enige tijdswinst wordt behaald nu zij minder hoeven te reizen naar de onderwijsinstelling. Zij houden hierdoor meer tijd over om te werken aan hun persoonlijke ontwikkeling, door bijvoorbeeld bijbaantjes of vrijwilligerswerk. Deelnemers aan de online dialoog geven tot slot aan dat voor leerlingen en studenten met een arbeidsbeperking meedoen aan onderwijs wat makkelijker is geworden door de huidige digitale inrichting van het onderwijs. Jongeren met een arbeidsbeperking zien kansen om het beste van twee werelden (fysiek en digitaal) te gebruiken voor de toekomst zodat zij makkelijker volwaardig kunnen meedraaien.⁵⁶

"Efficiënter studeren door geen reistijd en fysieke colleges. Daardoor meer energie voor studiestof + vrijwilligerswerk + gezondheid." - (26-30 jaar, Gelderland)

3.5 Aanbevelingen

Hybride studeren

Hoewel veel studenten aangeven behoefte te hebben aan fysiek onderwijs, klinkt ook de luide oproep het digitale onderwijs gedurende de coronacrisis beter in te richten. Sommige studenten noemen dit 'hybride studeren'. Dit houdt in dat er gekeken wordt naar een evenwichtige combinatie tussen fysiek en digitaal onderwijs waarbij er rekening gehouden wordt met de kwaliteit van het onderwijs en de werkdruk bij het onderwijzend personeel. Het fysieke onderwijs vindt plaats binnen de richtlijnen van het RIVM. Geadviseerd wordt (door deelnemers aan de online dialoog) daarbij om het onderwijs in kleinere groepen op te delen: zogenoemde bubbels: vaste groepen studenten en scholieren die wel bij elkaar mogen komen. Een andere suggestie door de jongeren is om te werken met tijdssloten verdeeld over meerdere uren op een dag en eenzelfde reserveringssysteem als nu veelal gehanteerd wordt bij hoorcolleges toe te passen bij externe studieplekken. Daarbij wordt aangeraden om voorrang te geven aan studenten met een slechte thuissituatie, eerstejaars studenten en studenten in het praktijkonderwijs bij het openstellen van fysiek onderwijs. Tot slot geven veel studenten aan weer behoefte te hebben aan fysieke tentaminering. Om toe te komen aan al deze vormen van fysiek onderwijs binnen de richtlijnen van het RIVM raden studenten aan gebruik te maken van extra fysieke ruimtes zoals leegstaande kantoorpanden, theaterzalen, sportzalen of conferentiezalen voor bijvoorbeeld studielandschappen.

"Stimuleer werkgroepen op locatie!" - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

Benut de ervaringen over de digitalisering van het onderwijs

De digitalisering van het onderwijs is door de huidige crisis in een stroomversnelling gekomen. Het is dan ook belangrijk om na de crisis de opgedane ervaringen te benutten in de verbetering van de inrichting van het toekomstig onderwijs. Het is belangrijk om inzicht te krijgen in wat behouden moet blijven en wat aangepast moet worden in de toekomst. Een voorbeeld ter verbetering van het digitale onderwijs die uit de online dialoog naar voren is gekomen zijn landelijke streams van basisvakken door docenten die het beste online lesgeven.

⁵⁶ N. De Jager, *Met een chronische aandoening is thuisonderwijs een verademing*, Volkskrant 3 december 2020, geraagdpleegd via volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/met-een-chronische-aandoening-is-thuisonderwijs-een-verademing~b0039508/#:~:text=Beter%20Leven-,Met%20een%20chronische%20aandoening%20is%20thuisonderwijs%20een%20verademing,zelf%20in%20te%20delen%20is.

"Men is al meer bezig online. Online platforms zullen dus alleen maar beter worden." - (31-35 jaar, Noord-Holland)

"Klassen van allerlei vakken die overal worden gegeven laten streamen. Wel moet je bepalen welke beste docent voor de stream moet staan (1 streak voor 1 vak)." - (19-25 jaar, Overijssel)

Ruimere financiële compensatie voor studenten

Een groot deel van de studenten ervaart negatieve financiële gevolgen door de coronacrisis. Het aantal onderwijsvolgende jongeren met een bijbaan is aanzienlijk gedaald sinds de coronacrisis en een groot deel van de studenten geeft aan studievertraging te hebben opgelopen door de coronacrisis. Het is belangrijk deze groep studenten niet met een achterstand voor de rest van hun leven op te zadelen. JDC adviseert daarom een verruiming in te stellen met betrekking tot de huidige financiële tegemoetkoming op het gebied van studie. Deze tegemoetkoming dient in de vorm van een gift te zijn. Daarbij moet er soepeler omgegaan worden met lening en studieschuld. Tot slot moet er een inhaalplan worden opgesteld voor de studenten die een achterstand hebben opgelopen.

"Langer mogen lenen zou voor mij zorgen voor minder stress." - (19-25 jaar, Overijssel)

Meer aandacht voor mentaal welzijn van studenten

JDC adviseert een maatwerk aanpak vorm te geven in de ondersteuning van studenten. Onderwijsinstellingen en overheid moeten actief op zoek gaan naar een manier om het hulpaanbod succesvol in te vullen en studenten actief te informeren over de beschikbare voorzieningen. Dit kan onder andere door meer fysieke contactmomenten met docenten of schoolpsychologen in te richten over hoe het gaat, meer online hulp te bieden en tips ter ondersteuning van planning, motivatie en dagritme en door het organiseren van buddysystemen om samen online te studeren en eenzaamheid tegen te gaan. Ook kan dit bereikt worden door de mogelijkheid tot sporten beter te faciliteren.

Met betrekking tot informatievoorziening vanuit onderwijsinstellingen richting studenten adviseert JDC een centraal punt bij instellingen in te richten, waar studenten met vragen of onduidelijkheden terecht kunnen. Dit voorkomt situaties waarin docenten niet in staat zijn om beleid- of richtlijn-specifieke vragen te beantwoorden voor studenten. Belangrijk hierin is dat een dergelijk meldpunt zowel beleid van een instelling als landelijke richtlijnen moet kunnen vertalen in concrete en duidelijke antwoorden voor de vragen van studenten en eventueel docenten.

Tot slot is aandacht nodig voor de stijging in het aantal verslaafden aan verdovende middelen. Er is bij een groot deel van deze groep behoefte aan ondersteuning in de vorm van meer sociaal contact, dagstructuur en -activiteiten en met het omgaan van een negatieve stemming. Tot slot raadt JDC aan om het geplande grootschalige onderzoek naar studentenwelzijn door het RIVM te verbreden naar studenten in het middelbaar beroepsonderwijs.

"Meer persoonlijke gesprekken met docenten, desnoods online!" - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

Meer mogelijkheden tot het lopen van stage

Veel studenten geven aan studievertraging op te lopen door het niet doorgaan van stages terwijl dit wel onderdeel is van het opleidingscurriculum. JDC adviseert om niet soepeler om te gaan met het onderwijscurriculum maar om meer in te zetten op de mogelijkheden tot het lopen van stages. Stages zijn een belangrijke manier om werkervaring op te doen, het cv te verbeteren en een relevant netwerk op te bouwen. Het is daarom zaak om werk te maken van het verbeteren van de mogelijkheid om stage te lopen op een veilige manier. Sociale partners, onderwijsinstellingen en de overheid zullen hiervoor de koppen bij elkaar moeten steken om meer stageplekken in te richten waar zowel de studenten als de werkgevers van kunnen profiteren.

"Help bedrijven om weer stagiairs aan te kunnen nemen." - (19-25 jaar, Noord-Holland)

"Stop de stages niet!" - (19-25 jaar, Noord-Holland)

Aandacht voor achterstanden bij onderwijsvolgende jongeren

Het effect van de coronacrisis op de opbouw van menselijk kapitaal van scholieren en studenten is grotendeels nog onduidelijk. Het risico bestaat dat de ontwikkeling en studievoortgang van een deel van de leerlingen en studenten is vertraagd, waarbij de verschillen in ontwikkeling tussen leerlingen en studenten in verschillende omstandigheden groter zijn geworden. Om deze achterstanden te verkleinen zal op korte termijn betaalbare voorzieningen ingericht moeten worden, zoals een zomerschool. Het is daarbij belangrijk dat goed in kaart wordt gebracht wat de effecten zijn van de huidige crisis bij onderwijsvolgende jongeren waarbij expliciet aandacht is voor verschillende sociaaleconomische achtergronden. Hierop zal passend (nieuw) beleid geformuleerd moeten worden. JDC adviseert tot slot dat – in het licht van de huidige problematiek – studenten met welzijnsklachten meer en vaker worden meegenomen in deze monitoring.

"Onderzoek de leerprestaties vergeleken met voor corona en met die informatie passend onderwijs ontwerpen." - (19-25 jaar, Utrecht)

Domein II: Werken

Op het terrein van werken ervaren jongeren twee grote knelpunten. Zij hebben vooral zorgen over hun kansen op de arbeidsmarkt en hebben geldzorgen.

Aanbevelingen:

- > **Benut eerdere aanpak jeugdwerkloosheid**
- > **Stimuleer meer vacatures, werkplekcleren en traineeships voor starters**
- > **Investeer in om- en bijscholing**
- > **Bijzondere aandacht voor jongeren in de culturele en creatieve sector**
- > **Betere aansluiting onderwijs- arbeidsmarkt**

4.1 Gevolgen van corona

Werkloosheid

Jeugdwerkloosheid loopt in een crisis snel en hoog op en bedraagt doorgaans twee keer het niveau van de gemiddelde werkloosheid. Ook in de coronacrisis worden jongeren hard getroffen. Het gaat om studenten die plots hun bijbaan verliezen doordat zij vaak werkzaam zijn in zwaar getroffen sectoren zoals de horeca, toerisme, evenementenbranche en kunst- en cultuursector. Ook jongeren die al een baan hebben maken zich zorgen. Zij werken vaker dan gemiddeld op basis van een flexcontract en zijn hierdoor minder zeker over baanbehoud of zijn reeds werkloos omdat hun flexcontract niet is verlengd. Tot slot is er nog de groep jongeren die recent is afgestudeerd en een baan zoekt terwijl er sprake is van een crisissituatie. Dit is geen gemakkelijk opgave nu sommige sectoren zeer beperkt operationeel zijn en afhankelijk zijn van overheidsmaatregelen om überhaupt te kunnen voortbestaan.

De deelnemers aan de online dialoog laten zien dat zij bezig zijn met vragen als: hoe vind ik een baan die aansluit bij mijn opleiding terwijl er een crisis aan de gang is? Wat is mijn diploma straks nog waard als ik geen baan kan vinden? Krijg ik wel een kans als starter of kiezen ze voor iemand met werkervaring? Hoelang duurt het voordat ik mijn baan verlies met mijn flexcontract? Kan ik nog wel iets bijverdienen naast mijn studie nu de horeca dicht is? Kom ik überhaupt nog aan een baan? Hoe moet ik rondkomen als ik niet of veel minder uren kan werken?

Jongeren zijn een kwetsbare groep op de arbeidsmarkt

De coronacrisis heeft flinke impact op jongeren op de arbeidsmarkt. Dit blijkt uit de toename van WW-uitkeringen en bijstandsuitkeringen onder jongeren (tot 27 jaar). Het aantal jongeren dat in de WW terecht kwam is van januari tot eind oktober (2020) fors toegenomen. In de eerste tien maanden van het jaar 2020 zijn het aantal nieuwe WW-uitkeringen onder alle leeftijden met 42 procent gestegen. Voor jongeren is dit fors hoger. Daar groeide het aantal nieuwe WW-uitkeringen van 42.400 in 2019 naar 89.500 in 2020, een toename van 111 procent.⁵⁷ De arbeidsmarktregio's met de grootste toename zijn Groot Amsterdam (240 procent), Zaanstreek/Waterland (168 procent) en Holland Rijnland (167 procent). Het CPB heeft geraamd dat in 2021 negen procent tot twintig procent van de jongeren zonder werk zit.⁵⁸

Ook is er een toename van bijstandsuitkeringen onder jongeren. Ten opzichte van 2019 lag het aantal bijstandsontvangers bij jongeren tot 27 jaar acht procent hoger in 2020. Dit komt overeen met 2,8 duizend jongeren. Dat vooral meer jongeren in de bijstand terechtkwamen hangt samen met een daling van de arbeidsdeelname in deze leeftijdsgroep.⁵⁹

Voor de baankansen van recent afgestudeerden geldt dat deze ook zijn afgenomen sinds de eerste maanden van de coronacrisis. Dit doet zich vooral voor in sectoren die hard zijn geraakt door de crisis (zoals horeca, evenementenbranche, toerisme, luchtvaart, haarverzorging maar ook voor sectoren/functies waarin de werkgelegenheid al afnam voor de coronacrisis (zoals detailhandel, mediatechniek en administratieve dienstverlening).

Onder meer het CPB, het SCP en de Denktank Coronacrisis stellen dat jongeren een kwetsbare groep vormen op de arbeidsmarkt als gevolg van de coronacrisis. Jongeren zijn namelijk extra kwetsbaar om werkloos te raken. Het gaat vooral om jongeren met flexibele contracten, oproepcontracten en in uitzendwerk. Dit was ook al voor de coronacrisis het geval

---

⁵⁷ SBB, UWV (2020) *Dashboard Basiscijfers Jeugd*, <https://www.s-bb.nl/feiten-en-cijfers/basiscijfers-jeugd/dashboards-basiscijfers-jeugd>

⁵⁸ Van den Berge, W. [et al.] (2020) *Crisis op de arbeidsmarkt: wie zitten in de gevarezone?*, CPB coronapublicatie.

⁵⁹ CBS (2020) *Wat zijn de gevolgen van corona voor arbeid en inkomen?*, <https://www.cbs.nl/nl-nl/dossier/cbs-cijfers-coronacrisis/wat-zijn-de-economische-gevolgen-van-corona->

en wordt nu nog duidelijker zichtbaar. De coronacrisis legt de kwetsbaarheden op de Nederlandse arbeidsmarkt bloot, waar de Commissie regulering van werk (2020) al voor waarschuwde.⁶⁰ Uit de SER-verkenning 'Hoge Verwachtingen' volgde ook dat jongeren een kwetsbare positie hebben op de arbeidsmarkt doordat zij vaker werkzaam zijn op basis van een flexcontract.⁶¹

"Ik maak mij zorgen over dat het werk in mijn sector (hospitality) dusdanig weinig is door de huidige restricties zo hard geraakt gaat worden dat ik zodra ik klaar ben met mijn studie ik geen baan ga kunnen vinden in de sector waarvoor ik opgeleid ben." (19-25 jaar, Utrecht)

"Ik wil binnenkort graag werk zoeken die aansluit bij mijn studie. Ik ben bang dat er weinig plek is waardoor meer ervaren personen eerder worden aangenomen." - (16-18 jaar, Gelderland)

"Ik geloof dat je altijd aan het werk kan, als er geen andere omstandigheden een rol spelen. Maar door crisistijden gaat dat dan waarschijnlijk onder je niveau zijn, niet je droombaan, niet je ambitie, niet het salaris wat bij je studie hoort etc. Ik ben bang dat ik straks alsnog geen cent verdien ondanks die hoge studieschuld (die ik heb omdat ik het zie als investering in mijn toekomst; de opleiding zelf)" - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

Een baan en toch nog zorgen

Opvallend is dat jongeren die -ondanks de coronacrisis- een baan hebben in de online dialoog aangeven toch ook zorgen te hebben. Er zijn met name zorgen over de gevolgen van het thuiswerken voor hun loopbaan en over thuiswerken in het algemeen.

Thuiswerken wordt wisselend ervaren. Enerzijds wordt minder reistijd als positief aspect gezien. Tegelijkertijd zijn jongeren ook vaker eenzaam doordat zij de sociale contacten op de werkvloer missen. Ook de thuiswerkplek vormt een knelpunt omdat jongeren vaak krap behuisd zijn waardoor werk en privé letterlijk door elkaar heen lopen. Dit heeft weer zijn weerslag op de mentale gesteldheid (zie paragraaf 4.2).

Jongeren maken zich behalve over praktische zaken rond thuiswerken ook zorgen over het effect van thuiswerken op hun loopbaan. Dit komt doordat het opdoen van vaardigheden en ervaring op de werkvloer door het thuiswerken niet of veel minder mogelijk is. De gevolgen voor het behouden van een baan, de opties van doorgroei en het verkrijgen van verlening of een vast contract zijn voorbeelden van zaken waar jongeren zich zorgen over maken. Daarnaast worstelen jongeren met de vraag hoe zij zich 'in the picture' kunnen spelen met het oog op baanbehoud of promotie. Vooral bij starters speelt dit een rol, zo volgt uit de dialoog. Het beeld dat naar voren komt uit de dialoog wordt ook gezien in wetenschappelijke belevingsonderzoeken naar de gevolgen van thuiswerken door de coronacrisis. Opgemerkt wordt dat jongeren daarom beter af zouden zijn op kantoor.⁶²

Ook stellen jongeren in de online dialoog dat zij zorgen hebben over de veiligheid op de werkvloer. Een belangrijke vraag die bij deelnemende jongeren naar voren komt, is of er wel voldoende beschermde maatregelen worden genomen om besmetting met het coronavirus te voorkomen.

"Geen stage kunnen lopen op kantoor (maar thuis, = stom en minder leerzaam). Zelfde geldt voor starten op de arbeidsmarkt. Juist (fysieke) begeleiding en inwerking nodig, maar

⁶⁰ SCP, (2020) *Kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt*; CPB, (2020) *Crisis op de arbeidsmarkt, wie zitten in de gevarezone?*; Denktank Coronacrisis (2020), *Werkgroep doelgroepen Kennisdocument*.

⁶¹ SER (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren*.

⁶² SER (2020) *Thuiswerken in de coronacrisis: SER-bijeenkomst belevingsonderzoeken*.

nu moet je alleen thuis alles uitvogelen (zonder goede kantoor faciliteiten).” - (19-25 jaar, Groningen)

“Meer aandacht voor werkplezier op afstand. Thuiswerken zorgt ervoor dat alle ‘normale’ cognitieve rustmomenten van een kantoorbaan wegvallen (denk aan lopen naar de koffieautomaat, reizen tussen locaties, korte gesprekjes met collega’s). Werkgevers mogen niet verwachten dat deze tijd en je reistijd nu effectieve werktijd wordt.” - (26-30 jaar, Zuid-Holland)

“Corona veiligheid op de werkvloer. Ik wil solliciteren maar veel werkplekken zijn niet daadwerkelijk corona veilig waardoor het veel stress oplevert.” - (19-25 jaar, Gelderland)

Inkomen

Ongeacht het type arbeidsrelatie (loondienst, zzp’er of ondernemer) zeggen jongeren in de online dialoog dat zij zorgen hebben over verlies van inkomsten of omzet en het moeten aanspreken van spaargeld. Deze geldzorgen hebben ook gevolgen voor de mentale gezondheid (zie paragraaf 4.3). Dat jongeren zich zorgen maken over hun inkomen is goed verklaarbaar. Zoals gezegd lopen zij een groter risico om werkloos te raken. De inkomensachteruitgang bij werkloosheid is aanzienlijk omdat jongeren vaker een kleine of geen financiële reserves hebben. Jongeren zijn sneller aangewezen op een bijstandsuitkering omdat zij vaak beperkt recht hebben op een werkloosheidsuitkering. Dit wordt veroorzaakt door de manier waarop de opbouw van het recht op werkloosheidsuitkering is geregeld.

Het Nibud onderzocht in 2020 meerdere keren welke gevolgen de coronacrisis heeft voor werkenden in verschillende situaties. Uit dit onderzoek volgt dat met name jongeren getroffen zijn door de coronacrisis. Van de jongeren tussen de achttien en 24 jaar is 43 procent minder uren gaan werken en/of heeft te maken met een inkomensterugval. Jongeren zijn daarnaast extra kwetsbaar omdat ze over het algemeen een lager inkomen hebben en vaker werken in een flexibel dienstverband. Verder komt uit het onderzoek naar voren dat dat flexwerkers, zzp’ers en ondernemers de crisis eerder in hun portemonnee merkten dan werknemers met een tijdelijk of vast contract. Met name werknemers met een flexibel dienstverband - uitzendkrachten, oproepcontract, nulurencontract, of op detachingsbasis die minimaal 12 uur per week werken - hebben vaker geen financiële reserves.⁶³

Mensen met de grootste kans om hun werk te verliezen door de coronacrisis, hebben vaak weinig ander huishoudinkomen of spaargeld om op terug te vallen. In de gevarezone zitten volgens het Centraal Planbureau (CPB) vooral mensen zonder vast contract in sectoren waar het aantal vacatures sterk is gedaald. Voorbeelden van deze sectoren zijn de horeca en de detailhandel. Deze risicogroep telt relatief veel studenten, jongeren, alleenstaanden en mensen met een migratieachtergrond, veelal met een lager inkomen. Voor veel van hen valt bij baanverlies direct een groot deel van hun huishoudinkomen weg. Daarnaast hebben zij weinig vermogen om op terug te vallen: in de laagste inkomensgroep heeft de helft van de mensen van wie het inkomen potentieel het zwaarst geraakt wordt minder dan vijfduizend euro op de spaarrekening staan.⁶⁴

“Het is lastig een uitkering te krijgen in deze tijd. Inkomenszekerheid is ver te zoeken” - (16-18 jaar, Groningen)

⁶³ Bosch, J., C. Van Horssen (2021) *Financiële tegenslagen in de coronacrisis: De financiële gevolgen voor huishoudens en verschillen naar werksituatie*, NIBUD.

⁶⁴ CPB (2020) *Crisis op de arbeidsmarkt: wie zitten in de gevarezone?*; CPB (2020) *Aanvulling op de coronapublicatie ‘Crisis op de arbeidsmarkt’: De invloed van al dan niet meenemen van jongeren en studenten op de uitkomsten*.

"Door de vorige Corona golf moest ik mijn baan opzeggen waar ik al 2 jaar werkte. Ik ben bang dat, omdat mijn ouders arbeidsongeschikt zijn en ik niet veel meer kan helpen met boodschappen betalen enzo, dat we daar dalijk geen geld meer voor hebben." - (16-18 jaar, Noord-Brabant)

"Ik maak me de meeste zorgen over mijn financiële status. Mijn spaargeld is op aan het raken en op het eind van de maand weet ik niet meer hoe ik het moet redden. Gelukkig heb in sinds kort weer een baantje, wat ook langer duurde dan gehoopt i.v.m. een opgelegde vacature sluis. Ik vrees dat studenten extra bij moeten lenen om rond te kunnen komen, wat ervoor zorgt dat iedereen zijn studieschuld nóg hoger oploopt." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

4.2 Mentale gezondheid

Uit de online dialoog volgt dat de zorgen en gevolgen van de coronacrisis op het domein werk effect hebben op de mentale gezondheid van jongeren. Het gaat hierbij om eenzaamheid, minder motivatie en vervaging van de grens tussen werk en privé. Dit wordt onder meer veroorzaakt door thuiswerken. Door het digitale werken ervaren jongeren minder betrokkenheid bij organisatie en collega's. Dit heeft negatieve invloed op de motivatie. Ook de zorgen om baanbehoud en angst voor inkomensterugval door de onzekere arbeidsmarkt leveren stress op. Er zijn daarnaast zorgen over het inkomen, de gezondheid en het moeten aanspreken van spaargeld. Als het gaat om de werkinhoud wordt de toename van thuiswerken en een hoge(re) werkdruk genoemd.

"Zonder psychische begeleiding had ik mijn baan niet volgehouden tijdens de coronacrisis." - (19-25 jaar, Utrecht)

"Je moet vooral gezien worden. Helemaal nu digitaal ligt eenzaamheid en burens out op de loer. Motivatie voor werk neemt ook af." - (26-30 jaar, Zuid-Holland)

Een negatief effect op de mentale gezondheid is (helaas) te verwachten onder jongeren. Gebrek aan contact maakt mensen eenzaam, wat leidt tot psychische klachten zoals somberheid, ongelukkig voelen en depressiviteit.⁶⁵ Uit onderzoek van TNO volgt dat jongeren een risicogroep vormen voor het ontwikkelen van burn-outklachten onder meer vanwege de baanonzekerheid als gevolg van flexwerk.⁶⁶ Ook is bekend dat werkverlies en werkonzekerheid een grote impact hebben op de psychische gezondheid. Laagopgeleiden, jongeren, migranten, mensen met een arbeidsbeperking en werknemers (inclusief zzp-ers) uit krimpssectoren hebben hier vooral mee te maken en zijn sinds de coronacrisis (extra) kwetsbaar. Deze gevolgen zullen groter worden als de economische crisis in omvang toeneemt. De verwachting is dat de grootste negatieve gevolgen zullen optreden bij mensen die als gevolg van de crisis hun werk verliezen en die daarnaast weinig hulpbronnen hebben (bijvoorbeeld weinig financiële reserves en weinig sociale relaties).⁶⁷ De GGZ vreest ook voor de langetermijngevolgen van de coronacrisis. De vrees is vooral dat de negatieve gevolgen van de eventuele recessie door de coronacrisis, zoals inkomensverlies en schuldenproblematiek, een impact zullen hebben op de mentale veerkracht van de samenleving.⁶⁸

⁶⁵ SER (2020) *Thuiswerken in de coronacrisis: SER-bijeenkomst belevingsonderzoeken*.

⁶⁶ Houtman, I. [et al.] (2020) *Burn-out: Oorzaken, gevolgen en risicogroepen*, TNO.

⁶⁷ SCP (2020) *Maatschappelijke gevolgen van corona: Verwachte gevolgen van corona voor de psychische gezondheid*.

⁶⁸ De Nederlandse GGZ (2020) *Covid-19: Bedreiging voor mentale gezondheid*, <https://www.denederlandseggz.nl/nieuws/2020/covid-19-bedreiging-voor-mentale-gezondheid>

4.3 Kansengelijkheid

Jongeren maken zich - zoals eerder aangegeven - zorgen over hun kansen op de arbeidsmarkt. Uit de online dialoog is naar voren gekomen dat zij ervoor vrezen dat werkgevers eerder kiezen voor ervaren krachten en er minder vacatures beschikbaar zijn voor starters in de gewenste functies. Er zijn ook zorgpunten over subgroepen zoals jongeren met een fysieke of psychische beperking. De angst is dat werkgevers minder in deze groepen willen investeren en minder arbeidsplaatsen voor hen beschikbaar stellen.

De zorgen van jongeren over de kansengelijkheid is niet ongefundeerd. Zoals eerder benoemd (in paragraaf 4.1.) vormen jongeren volgens kennisinstututen zoals het SCP, CPB maar ook de Denktank Corona⁶⁹ een kwetsbare groep. Er is echter ook sprake van kansenongelijkheid tussen groepen jongeren. Uit onderzoek van SEO (2020) volgt dat gedurende de eerste maanden van de coronacrisis de kansenongelijkheid tussen groepen jongeren bij de overgang van onderwijs naar arbeidsmarkt verder is toegenomen. Vooral jongeren zonder startkwalificatie, uitvallers in het hoger onderwijs en mbo-bol-afgestudeerden hebben sinds de coronacrisis minder vaak een baan. Deze jongeren hadden ook voorafgaand aan de coronacrisis al relatief weinig kans op werk. De achterstand in baankansen van jongeren met een niet-westerse migratieachtergrond neemt ook verder toe. Jongeren met een gezondheidsbeperking hebben gemiddeld lagere baankansen dan jongeren zonder gezondheidsbeperking. Tijdens de coronacrisis nemen de baankansen van jongeren met een lichamelijk gezondheidsprobleem ongeveer evenveel af als de baankansen van jongeren zonder gezondheidsprobleem.⁷⁰

"Door toename werkloosheid zal ik nog moeilijker aan een baan komen aangezien ik kamp met psychische problemen en dus echt een kans moet krijgen van werkgever. De kloof om ooit ergens in te stromen wordt heel groot". - (26-30 jaar, Noord-Holland)

"Ik heb een handicap en ik ben bang dat er nu nog minder geschikte werkplekken beschikbaar voor mij zijn. Ook in combinatie met het gevaar met werken aangezien ik in een risicogroep zit." - (19-25 jaar, Noord-Brabant)

Jongeren en hun hulpbronnen

Een ruim deel van de deelnemers zegt steun of advies vanuit hun directe omgeving te ervaren (vrienden, familie, school etc.). Daar staat weer tegenover dat een behoorlijk aantal deelnemers niet bekend is met de overheidsmaatregelen die genomen worden om werkgelegenheid te behouden. Deelnemers aan de online dialoog laten tegelijkertijd ook veerkracht zien. Zij geven aan zelf ook in actie te komen om staande te blijven in de veranderende arbeidsmarkt. Dit doen zij door bewust bezig te zijn met netwerken. Het vinden actief zoeken van een andere baan of de optie tot aanpassingen in het huidige werk komen ook naar voren.

Uit een SCP-studie volgt dat jongvolwassenen veelal behoren tot de op één na kapitaalkrachtigste groep (de jongere kansrijken) of in de groep onzekere werkenden. De groep onzekere werkenden is een groep met iets meer hulpbronnen dan het precariaat.⁷¹ Groepen met veel kapitaal vullen hun hulpbronnen wellicht sneller of beter aan dan groepen

⁶⁹ Leden van de Denktank Coronacrisis zijn: SER, Clingendael Instituut, WRR, RVS, CPB, SCP, DNB, CBS, FNV, VNO-NCW, AWWN, VCP, VNG, Onderwijsraad, ACVZ. Het secretariaat wordt verzorgd door een team van het SER-secretariaat.

⁷⁰ Zwetsloot, J. [et al.] (2020) *De impact van de coronacrisis op de overgang onderwijs-arbeidsmarkt*, SEO

⁷¹ Uit de SCP-studie 'Verschil in Nederland' (december 2014) kwam naar voren dat de volwassen Nederlandse bevolking is op te delen in zes sociale klassen of segmenten. Die indeling is gebaseerd op een analyse van ongelijkheid in economische, sociale en culturele hulpbronnen, plus het zogenoemde persoonskapitaal: iemands gezondheid en aantrekkelijkheid.

die voor de pandemie al minder kapitaalkrchtig waren. Onder jongvolwassenen is het denkbaar dat de hulpbronnen van jongere kansrijken en onzekere werkenden verder uit elkaar gaan lopen als gevolg van de coronacrisis.⁷²

"Om aan het werk te blijven (mocht ik mijn baan verliezen) is een netwerk belangrijk. Alleen is dat lastig om uit te breiden momenteel." - (26-30 jaar, Zuid-Holland)

4.4 Kansen van de crisis

Veranderen van de arbeidsmarkt

De coronacrisis laat zien dat jongeren een kwetsbare positie hebben op de arbeidsmarkt door de mate waarin zij flexwerk verrichten. Dit was een reeds bestaand probleem en wordt door de coronacrisis uitvergroot. De huidige crisis onderstreept de noodzaak om dit structurele probleem aan te pakken. Jonge flexwerkers lopen het risico sneller hun baan te verliezen en er in inkomen flink op achteruit te gaan. Er lijkt ook een relatie te zijn tussen het verrichten van flexwerk en stress. Verder weten we dat werkgevers minder investeren in scholing van tijdelijk personeel.⁷³ Met andere woorden: deze crisis biedt een kans om te kiezen voor een andere manier waarop Nederland om gaat met zijn werkenden.

Aan de hervorming van de arbeidsmarkt werd voor de uitbraak van de coronacrisis reeds gewerkt. De gevolgen die de coronacrisis voor jongeren moet bij de verdere uitwerking van de hervorming worden betrokken, zo meent het JDC. Suggesties hoe de arbeidsmarkt anders kan worden vormgegeven zijn gedaan door onder andere de Wetenschappelijk Raad voor het Regeringsbeleid als de Commissie Regulering van Werk.⁷⁴ Kern van deze suggesties is dat er een fundamentele aanpassing nodig is zodat werknemers kwalitatief goed werk hebben en het verschil in bescherming tussen werknemers met een vast contract en flexcontract wordt verminderd.

"Focus op stabiele werkgelegenheid, vooral voor jongeren. Zorg dat werkgevers worden gestimuleerd of desnoods gedwongen om jonge werknemers perspectief te geven van langer dan een jaar. Dan ontstaat rust en vertrouwen in de toekomst, minder onzekerheid, minder stress, betere kwaliteit van leven en uiteindelijk duurzame groei." - (31-35 jaar, Friesland)

"Ik heb het geluk dat ik nu een vast contract krijg, maar aan al die flexcontracten voor mijn generaties moet echt iets gedaan worden. Ik heb meerder kortlopende contracten gehad en nu eindelijk een werkgever gevonden die het om wil zetten in een vastcontract. Die onzekerheid, daar kan je echt niets mee opbouwen." - (31-35 jaar, Zuid-Holland)

Benut positieve gevolgen van de crisis

Een positief effect dat naar voren wordt gebracht in de online dialoog is minder reistijd en meer flexibiliteit door thuiswerken. Dit lijkt dus in een behoefte te voorzien. Thuiswerken kan bijdragen aan een betere balans tussen werk en andere verplichtingen zoals zorgtaken. Maar ook de belastbaarheid van het OV en het terugdringen van filevorming is een bijkomend (positief) effect van thuiswerken. Mogelijk bestaat ook een effect op de krapte op de woningmarkt omdat men bereid is op een grotere afstand van het werk te wonen (zie domein III). Het is zaak de goede kanten van thuiswerken ook na de coronacrisis te behouden en verder uit te bouwen. Hierbij geldt wel de kanttekening dat er simpelweg beroepen/functies zijn die niet op afstand kunnen plaatsvinden. Bij het vormgeven van de toekomst van het

⁷² Vrooman, C. (2020) Pandemie verscherpt tegenstellingen tussen klassen, niet tussen jong en oud, *Tijdschrift Sociale Vraagstukken*.

⁷³ SER (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren*.

⁷⁴ WRR (2020) *Het betere werk.*; Commissie-Regulering van Werk (2020) *In wat voor land willen wij werken?*

thuiswerken moet in het bijzonder voorkomen worden dat er een kloof ontstaat tussen thuiswerkers en niet-thuiswerkers.

“Meer mogelijkheden tot flexwerk, thuiswerk en parttime werk. Subsidies voor werkgevers op thuiswerkplekken goed werkbaar te maken (goede materialen, ergonomische werkplekken). Inzetten op een cultuurverandering m.b.t. thuiswerken. Thuiswerken zou veel meer genormaliseerd moeten zijn en niet een exceptie.” - (26-30 jaar, Noord-Holland)

“Meer gratis werkplekken openstellen voor jongeren, dus naast (universiteits)bibliotheken, zouden ook leegstaande kantoorgebouwen zich kunnen openen voor flexwerk plekken voor jongeren waar zij kunnen studeren en werken (met coronaproof afstand en logistiek natuurlijk).” - (19-25 jaar, Noord-Holland)

4.5 Aanbevelingen

Terugdringen werkloosheid onder jongeren

Momenteel is het grootste knelpunt onder jongeren de toenemende werkloosheid. In het verlengde daarvan is de (mogelijke) schuldenproblematiek een groot zorgpunt. Om dit zoveel mogelijk tegen te gaan is het nodig dat dat jongeren arbeidsmarktfit blijven en dat bedrijven worden gestimuleerd en ondersteund om jongeren ondanks de crisissituatie toch een plek te bieden.

Benut eerdere aanpak jeugdwerkloosheid

Er is in het verleden veel kennis opgedaan over de aanpak van de jeugdwerkloosheid in Nederland en elders in de wereld. In de huidige crisis moet voorkomen worden dat het wiel opnieuw wordt uitgevonden. De kennis en ervaring die is opgedaan kan ook in deze huidige crisis worden benut. In een recente studie worden de volgende onderdelen voor een effectieve aanpak om jongeren naar werk te helpen beschreven: (i) begeleiding van school naar werk, (ii) maatwerkondersteuning: aandacht voor doelgroepen, (iii) partnership op lokaal niveau en (iv) focus op duurzaam werk.⁷⁵ Het Rijk heeft inmiddels 4 miljoen euro beschikbaar gesteld voor de ondersteuning van de regionale aanpak van jeugdwerkloosheid.⁷⁶ Van belang is dat de regionale aanpakken zo spoedig mogelijk van de grond komen en dat in ieder geval de meest kwetsbare groepen hiermee geholpen zijn. Er zal echter ook oog moeten zijn voor het aanpakken van landelijke knelpunten die de regio's overstijgen en daardoor in de weg staan dat jongeren weer snel de arbeidsmarkt kunnen betreden.

Daarnaast heeft ook de Denktank Coronacrisis een aantal overwegingen voor beleid beschreven als het gaat om de aanpak van werkloosheid onder jongeren⁷⁷:

- Schoolverlaters 2020; terug naar school of blijf op school;
- Aanbod aan jongeren; aansluiting op arbeidsmarkt bevorderen;
- Bijscholing, brede inzet op werkplekieren, stages, duaal opleiden en praktijkverklaringen;
- Cao-afspraken en sociale plannen;
- Loonkostenvoordeel voor werkgevers;
- Bezinning op adequaat financieel vangnet voor jongeren;
- Aandacht voor bevorderen doorstroom mbo- hbo;
- Knelpunten HBO en WO studenten meenemen in planvorming en blijven volgen;
- Macrodoelmatigheid van opleidingen agenderen en tussentijds overstappen faciliteren; en
- Studie en arbeidsmarktinformatie en toeleiden naar kansrijke richtingen.

⁷⁵ Bekker, S. [et al.] (2020) *Key lessons for supporting youth in their steps to work*.

⁷⁶ Ollongren, K.H. (2020) *Kamerbrief kabinetsreactie verslag werkgroep Halsema en Manifest 15 burgemeesters*, Ministerie BZK.

⁷⁷ Denktank Coronacrisis (2020) *Werkgroep doelgroepen Kennisdocument*.

Enkele punten worden hierna verder toegelicht omdat zij in de online dialoog expliciet naar voren zijn gebracht.

Stimuleer meer vacatures, werkplekieren en traineeships voor starters

Bedrijven moeten gestimuleerd worden om meer vacatures beschikbaar te stellen voor jongeren. De overheid kan hierin faciliteren door de mogelijkheden van loonkostenvoordeel voor werkgevers uit te bereiden. Ook kunnen meer bijscholingsmogelijkheden ertoe bijdragen dat werkgevers meer vacatures voor jongeren openstellen. De drempel voor bedrijven om jongeren aan te nemen die niet direct beschikken over de juiste ervaring en/of kennis kan worden weggenomen door goede faciliteiten te bieden voor bij- en omscholing. Ook het meer mogelijk maken van werkplekieren door werkgevers biedt jongeren de kans om tegen betaling werkervaring op te doen en kan zo een opstap zijn. Werkplekieren kan er ook aan bijdragen dat jongeren 'arbeidsmarktfit' blijven. Vooral voor jongeren die een praktijkopleiding hebben gevolgd is het extra van belang om hun vaardigheden op peil te houden. Wel geldt dat werkplekieren enkel onder de juiste randvoorwaarden aangeboden moet worden. Belangrijke voorwaarden zijn onder meer een juiste beloning, geen verdringing van reguliere arbeidsplaatsen, beperking in de duur van een werkervaringsplaats en heldere leercomponent. Goede informatievoorziening zowel aan jongeren als bedrijven over de mogelijkheden is daarom nodig om misstanden te voorkomen.

"Stimuleren van vacatures voor werkloze jongeren (of werklozen in het algemeen) door gerichte subsidies gebonden aan voorwaarden. Denk bijvoorbeeld aan een x bedrag subsidie die net als vroeger bij een studie als gift wordt beschouwd mits deze werknemer na een jaar nog altijd bij dit bedrijf werkt" - (26-30 jaar, Limburg)

"Meer traineeships om jongeren te laten instromen, ook bij de overheid. Vooral samenwerkingsverbanden tussen provincie, gemeenten, veiligheidsregio en GGD zouden op dat gebied mooi zijn. En baankans na een traineeship is belangrijk." - (26-30 jaar, Noord-Brabant)

Investeer in om- en bijscholing

Het is van belang dat jongeren die werkloos zijn hun kennisniveau op peil blijven houden. Blijven investeren in bijscholing is daarom nodig om de aansluiting met de arbeidsmarkt te houden en aantrekkelijk te blijven voor werkgevers. Het moet voorkomen worden dat diploma's en kennis verouderen zonder dat zij ooit verzilverd worden. Zowel het UWV als gemeenten moeten daarom structurele middelen krijgen om jongeren arbeidsmarktfit te houden en te krijgen.

Ook werkende jongeren moeten de mogelijkheid blijven houden om zich te ontwikkelen. Werkgevers moeten gestimuleerd worden om te blijven investeren in bijscholing, juist ook in crisistijd. Dit is voor de ontwikkelmogelijkheden van jongeren van groot belang, maar ook voor de kwaliteit van de beroepsbevolking op langere termijn.

Voor jongeren die opgeleid zijn voor functies in krimpsectoren of die hierin werkzaam zijn, dan wel waren, moet ook ruim baan komen tot omscholing. Ook jongeren die in een recent verleden een opleiding of studie hebben afgerond moeten de mogelijkheid krijgen om toch alsnog een andere weg in slaan door een nieuwe opleiding te volgen. Extra aandacht kan worden gericht op begeleiding naar sectoren die personeelstekorten hebben zoals de zorg, het onderwijs en technische functies in bijvoorbeeld de energietransitie.

Omscholingsmogelijkheden mogen daarbij niet afhankelijk zijn van de mogelijkheden die door de werkgever worden aangeboden of bijvoorbeeld van opleidings- en ontwikkelingsfondsen. Er moet een laagdrempelig en breed aanbod komen dat omscholing mogelijk maakt. Duidelijk is dat er een grote behoefte is aan scholing. Vanaf 1 december 2020 konden mensen zich aanmelden voor een kortdurend ontwikkeladviestraject als onderdeel van de NOW-

regeling 3. In een dag waren alle 55.000 plaatsen vergeven. De overheid zal hierin dus moeten blijven investeren.

"Waar eerst een tekort was aan werknemers in de horeca- en recreatiesector, is nu een overschot. Mensen die afgelopen jaar in deze richting geslaagd zijn, zouden compensatie moeten krijgen om zich om te laten scholen." - (19-25 jaar, Gelderland)

"Een loket waar mensen terecht kunnen als zij in hun sector geen werk meer zien, zodat er actief wordt meegedacht wat hun opties wel zouden kunnen zijn; ik denk dat flexibiliteit creëren het belangrijkste is." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

"Inzetten op omscholing omdat er genoeg sectoren zijn waar mensen nodig zijn. Nu en in de toekomst. Maar dan wel met behoud van (een deel van je) salaris, werken en leren. De overheid kan bedrijven misschien subsidie geven om hen te helpen mensen aan te nemen die moeten worden omschoold. Of de overheid kan subsidie of een lening geven zodat mensen zichzelf kunnen omscholen maar wel hun vast lasten kunnen blijven betalen. Of bijv. Omscholen met behoud van uitkering, als je fulltime naar school moet." - (31-35 jaar, Noord-Holland)

Bijzondere aandacht voor jongeren in de culturele en creatieve sector

De culturele en creatieve sector is veelal afhankelijk van overheidssubsidies. Hierdoor speelt de overheid een belangrijke rol bij de baankansen van jongeren. Voldoende financiële steun voor de creatieve en culturele sector is daarom nodig. De baankansen binnen deze sector is normaal al lastiger. Door de crisis komen deze baankansen nog verder onder de druk te staan. Daarom is het nodig om juist ook deze sector extra te ondersteunen zodat talent niet verloren gaat. Een specifieke aanpak gericht op de positie van jongeren binnen de culturele en creatieve sector is een belangrijke eerste stap.

"Ik kom straks terecht in de kunstsector, een sector die ontzettend afhankelijk is van elk kabinet en de economie. Kunst wordt altijd als eerste geschrapt. Ik maak me zorgen over mijn steeds instabieler lijkende toekomst en baanperspectief." - (19-25 jaar, Gelderland)

Betere aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt

Jongeren moet nu nog beter worden opgeleid voor de eisen die de arbeidsmarkt aan hen stelt zodat zij hun toekomstige arbeidsmarktpositie kunnen versterken en werkloosheid voorkomen kan worden. Uit de verkenning Hoge verwachtingen (2019) bleek al dat leren en werken slecht op elkaar aansluit. Voor studies die zich richten op krimpsectoren geldt dat goed moet worden bekeken wat hun bestaansrecht is. Jongeren mogen niet opgeleid worden voor 'werkloosheid'. Daarbij geldt wel de kanttekening dat een studie/opleiding ook andere functies heeft dan het klaarstomen voor de arbeidsmarkt. Overstappen van een opleiding met weinig lange termijnperspectief naar een kansrijkere opleiding moet worden bevorderd en gefaciliteerd

Domein III: Wonen

Jongeren hebben op het domein wonen twee grote zorgen, namelijk de financiering van hun woning en er zorgen over hun positie op de woningmarkt.

Aanbevelingen:

- > **Slim blijven bouwen**
- > **Aanpassen financiering koopwoning**
- > **Veranderen van de regels in de huursector**
- > **Aandacht voor dakloze jongeren**
- > **Verbetering van informatievoorziening**

5.1 Gevolgen van corona

Het Jongerenplatform van de SER is in de verkenning 'Hoge verwachtingen' ingegaan op de woningmarktpositie van jongeren in Nederland.⁷⁸ Uit de verkenning blijkt dat jongeren later het ouderlijk huis verlaten, hogere woonlasten in de huursector hebben en later een eerste woning kopen. Op de woningmarkt is gebleken dat steeds minder jongeren een zelfstandig bestaan (kunnen) opbouwen. Dit wordt met name veroorzaakt doordat de toegang tot de sociale woningbouw door wachtrijen en inkomenseisen matig is en koopstarters een duidelijke achterstand hebben op doorstromers en investeerders op de woningmarkt. De huidige coronacrisis heeft ook op deze problematiek een vergrootglas gelegd. Met name onder studenten en starters is er problematiek bijgekomen door de combinatie van in het algemeen kleine woonruimtes en veel thuis werken en/of studeren.

Zorgen over financiële draagkracht

Jongeren geven in de online dialoog aan moeite te hebben met het betalen van hun huur of hypotheek. Dit hangt nauw samen met de problematiek genoemd bij domein I (onderwijs en ontwikkeling) en domein II (werk). Bij studenten komt dit met name door vermindering van inkomsten door wegvallende (bij)banen en studievertraging. Zo geeft 41 procent van de studenten aan minder of geen inkomsten meer uit arbeid te ontvangen dan voor de huidige crisis.⁷⁹ Dit heeft invloed op hun draagkracht om de huur van hun kamer te kunnen betalen. Ook bij jongeren die niet langer een opleiding of studie volgen maar al werken zijn er zorgen met betrekking tot financiële draagkracht om de woonlasten te kunnen betalen.

"Ik heb veel stress vanwege een huurverhoging in de particuliere sector." - (26-30 jaar, Utrecht)

"Huurorganisatie houdt totaal geen rekening met studenten. De huur is zelfs weer verhoogd omdat dat dat 'mag' elk jaar." - (19-25 jaar, Gelderland)

Hulporganisaties zoals Rode Kruis geven aan signalen te ontvangen dat het aantal daklozen is gestegen in de huidige crisis.⁸⁰ Veelal gaat het om personen die hun baan hebben verloren of op een andere manier financieel in de problemen zijn geraakt door de aanhoudende coronacrisis. Eerder gaf CBS (2019) aan dat aantal daklozen in tien jaar tijd is verdubbeld.⁸¹ Van de daklozen in 2018 waren er 12,6 duizend (bijna een derde) tussen de achttien en dertig jaar, ruim drie keer zoveel als in 2009. De aanwezigheid van een economische crisis lijkt samen te hangen met de toename in het aantal daklozen. Zo signaleerde 71 procent van de centrumgemeenten in 2013 een toename. Dit werden de "nieuwe daklozen" of "economische daklozen" genoemd.⁸² JDC vindt dit zorgelijke indicaties, zeker ten tijde van een crisis waarin woonomstandigheden nog belangrijker zijn dan normaal.

Woningmarktpositie

Jongeren geven in de online dialoog aan dat door de coronacrisis een vergrootglas is gelegd op hun woningmarktpositie. Dit heeft met name betrekking op de vervolgstappen in hun leven. Ze hebben bijvoorbeeld meer moeite om een koop- of huurwoning te vinden, ze stellen

⁷⁸ SER (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren*.

⁷⁹ Kences (2020) Landelijke Monitor Studentenhuisvesting 2020.

⁸⁰ Van Dongen, M. (2021) Amsterdam wil noodopvang daklozen verlengen tot april, *Het Parool*.; Tijdens nieuwe lockdown loopt aantal daklozen hard op: 'Herhaling van eerder dit jaar', *Hart van Nederland*, 20-12-2020.

⁸¹ CBS (2019) *Aantal daklozen sinds 2009 meer dan verdubbeld*, <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/34/aantal-daklozen-sinds-2009-meer-dan-verdubbeld>

⁸² CBS (2018) *Inzicht in dakloosheid: Een onderzoek naar daklozen 2009-2016, op verzoek van Ministerie van VWS*.

de zoektocht naar een (andere) woning uit en/of stellen vervolgstappen in hun leven uit zoals trouwen en gezinsvorming. In een recente studie wordt dit beeld onderschreven. Starters en middeninkomens moeten vaak genoeg nemen met de beschikbare woningvoorraad. Het aandeel van starters is daardoor op de koopmarkt gedaald van 48 procent in 2013 naar 32 procent in 2019.⁸³ Echter is niet vast te stellen of deze problematiek verergerd is sinds de start van de coronacrisis. In tegendeel, de vraag naar woningen is verminderd sinds de start van de coronacrisis. Er zijn meer huurwoningen beschikbaar en op de koopmarkt neemt het aanbod toe sinds de lockdown.⁸⁴ Desondanks blijft het woningtekort hoog. De Nederlandsche Bank voorziet prijsdalingen komende jaren van 2,1 en 3,7 procent.⁸⁵

"Ik (30 en met HBO-salaris) woon nog altijd in een studentenhuis omdat het bijna onmogelijk is om een betaalbare woning te vinden in je eentje." - (26-30 jaar, Utrecht)

"Ik zou gaan samenwonen, maar door het verliezen van mijn bijbaan heb ik geen inkomsten meer en zou ik mezelf dieper in de schulden moeten steken om uit huis te kunnen." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

"Ik wil graag groter wonen om een gezin te starten. Momenteel ben ik bang dat ik door corona geen hypotheek kan krijgen door onzekerheid op de arbeidsmarkt. Ik ben bang voor een laag loon." - (26-30 jaar, Noord-Holland)

5.2 Mentale gezondheid

Giftige cocktail: kleine behuizing en geen ontsnappingsmogelijkheden

Deelnemers geven in de online dialoog aan dat ze met name last hebben van onzekerheid en stress. Het gaat dan met name om de invloed van hun positie op de woningmarkt op hun mentale gezondheid. Er is met name onder studenten en starters problematiek bijgekomen door de combinatie van in het algemeen kleine woonruimtes en veel thuiswerken en/of studeren. Deelnemers geven aan dat door de aard van de crisis de woonsituatie van groter belang geworden. Jongeren wonen vaak klein en delen regelmatig een huishouden met meerdere huisgenoten. Dit is door de huidige omstandigheden van grote invloed op hun welzijn. Het welzijn is met name gedaald in (zeer) stedelijke gebieden.⁸⁶

De verhalen over de situatie in gedeelde woningen zoals studentenhuizen zijn bekend. Er zijn verhalen over samenlevingsvormen die met zijn allen in quarantaine moeten die regelmatig langer duurt dan de voorgeschreven tien dagen omdat steeds andere huisgenoten klachten krijgen of blijven houden – de zogenoemde stapelquarantaine. Verder zijn er verhalen over jongeren die tien dagen op hun kamer moeten blijven vanwege corona – de zogenoemde kamerquarantaine. Tot slot zijn er verhalen over de problematiek rondom het delen van de keuken, badkamer en woonkamer. Veel jongeren zijn al een keer of meerdere keren in quarantaine geweest. In een studie door Onderzoeksinitiatief S.O.S. (2021) is een duidelijk verband te zien tussen het aantal huisgenoten en de frequentie van quarantaine.⁸⁷ Ook de behoefte aan externe studieplekken groeit naarmate de hoeveelheid huisgenoten stijgt.⁸⁸ Jongeren in gedeelde woningen geven aan dat er vaak geen rekening lijkt te worden

⁸³ Ministerie BZK (2020) *Staat van de Woningmarkt: Jaarrapportage 2020*.

⁸⁴ Ministerie BZK (2020) *Staat van de Woningmarkt: Jaarrapportage 2020*.

⁸⁵ De Nederlandsche Bank (2020) *Economische Ontwikkelingen en Vooruitzichten*.

⁸⁶ Van Leeuwen, E.S., L. Bourdeau-Lapage (2020) *Ruimtelijke verschillen in de impact van de lockdown op welzijn in Nederland*, (Wageningen University en Lyon University).

⁸⁷ Geels, Z.E. [et al.] (2021) *S.O.S. Studenten Onderzoeken Samen: Onderzoek naar welzijn behoeftes en meningen van studenten tijdens de coronapandemie*.

⁸⁸ Geels, Z.E. [et al.] (2021) *S.O.S. Studenten Onderzoeken Samen: Onderzoek naar welzijn behoeftes en meningen van studenten tijdens de coronapandemie*.

gehouden met hun woonsituatie. Dit geldt ook voor jongeren die moeten thuiswerken voor wie geldt dat zij in sommige gevallen beter op kantoor kunnen werken.⁸⁹

"Ik zit nu op kamers met 24 mensen in een huis. We delen alles. Er is veel onzekerheid want we kunnen niet 1,5 meter afstand houden maar we zijn ook geen huishouden." - (19-25 jaar, Gelderland)

"Je loopt erg tegen jezelf aan als je weinig buiten komt. Vooral in een studentenhuus met kleine kamertjes kan het heel opgesloten voelen." - (19-25 jaar, Groningen)

"Ik heb veel last van mijn huisgenoten. Weinig tot geen privacy omdat ook zij nu thuis moeten werken." - (26-30 jaar, Zuid-Holland)

Uit een recente studie van ING (2020) blijkt onder meer dat starters onder andere door de huidige crisis 25 procent ontevredener over hun woning zijn geworden (tegenover vier procent bij woningbezitters).⁹⁰ Er is onder meer behoefte aan een (grotere) tuin en meer kamers. Deze behoefte is goed verklaarbaar. Slechts 32 procent van de starters geeft in deze studie aan een eigen werkkamer te hebben. Het overige gedeelte is daardoor genooddaakt om een alternatieve werkplek te vinden, dit is vaak de slaapkamer. De afgenomen tevredenheid is terug te zien in de gewijzigde plannen door corona: 26 procent van de starters is actiever op zoek naar een andere woning, terwijl 33 procent van de woningbezitters juist minder actief op zoek is naar een andere woning.

"Onze studio is klein en dat was prima voordat we thuis moesten werken. Het is gewoon niet geschikt om er met twee personen de hele dag door te brengen. We zijn bijna genooddaakt om te verhuizen, maar dat is dan weer bijna niet te doen met de huidige woningmarkt." - (19-25 jaar, Gelderland)

5.3 Kansengelijkheid

Ook op het terrein van wonen geldt, dat deze crisis bijdraagt aan verschillen tussen jongeren. In de vorige hoofdstukken kwam al naar voren dat jongeren door deze crisis sterker worden teruggeworpen op hun reserves, netwerk en thuissituatie. Ook op de woningmarkt geldt dat de stap naar zelfstandig wonen niet voor iedereen haalbaar is. Jongeren die hulp krijgen bij de koop van een huis, ontvangen zeven van de tien keer een schenking of lening van hun (schoon)ouders.⁹¹ Dit is makkelijker geworden sinds 1 januari 2017 toen het mogelijk werd voor ouders om hun kind eenmalig 100.000 euro belastingvrij te schenken voor een huisaankoop. Een andere mogelijkheid is dat ouders garant staan voor de hypotheek van hun kinderen. Dit kan uiteraard enkel indien de ouders kapitaalkrchtig genoeg zijn.⁹²

Al voor de crisis was verhuizen voor jongeren al uitdagend.⁹³ Aangezien jongeren aan het begin van hun loopbaan staan, hebben zij minder mogelijkheid om hulpbronnen als inkomen (szekerheid) en vermogen te vergaren. Hierdoor zien jongeren zich steeds meer genooddaakt om een groter deel van hun netto-inkomen uit te geven aan woonlasten, ondanks dat ze door een relatief hoog aandeel flexibele contracten kwetsbaarder

⁸⁹ SER, Thuiswerken in de coronacrisis SER-bijeenkomstbelevingsonderzoeken (september 2020).

⁹⁰ ING (2020) *Woonindex Q3 2020*.

⁹¹ ING (2017) ING Woonbericht: Moeilijkere positie starters op de woningmarkt, https://www.ing.nl/nieuws/nieuws_en_persberichten/2017/03/ing_oonbericht_moeilijkere_positie_starters_op_de_woningmarkt.html

⁹² ING (2017) ING Woonbericht: Moeilijkere positie starters op de woningmarkt, https://www.ing.nl/nieuws/nieuws_en_persberichten/2017/03/ing_oonbericht_moeilijkere_positie_starters_op_de_woningmarkt.html

⁹³ SER (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren*.

zijn voor economische schokken. Dit is van negatieve invloed op hun woonquote⁹⁴, waardoor jongeren nog verder belemmerd om te sparen. Het is aannemelijk dat door de huidige situatie, waarin de inkomensonzekerheid voor jongeren groter wordt en de kans op doorstroom daardoor afneemt, deze ongelijkheid zal toenemen.

De positie van jongeren (starters) op de koopwoningmarkt was voor de huidige crisis al minder gunstig ten opzichte van ouderen.⁹⁵ De belangrijkste oorzaken hiervan zijn de aanscherping van de hypotheeknormen en de toename in tijdelijke arbeidscontracten bij jongeren. De huidige crisis heeft een vergrootglas gelegd op deze situatie door de toenemende inkomensonzekerheid bij jongeren. De afname in betaalbaarheid en toegankelijkheid voor jongeren op de woningmarkt is terug te zien in het gegeven dat de gemiddelde waarde van een lening ten opzichte van de waarde van een koopwoning de afgelopen jaren is gedaald.⁹⁶ Koopstarters moeten dus steeds meer vermogen inleggen, wat voor jonge starters nadelig werkt omdat zij minder vermogen hebben kunnen opbouwen.

5.4 Kansen van de crisis

Vermindering van druk op de woningmarkt in stedelijke gebieden

Jongeren geven in de online dialoog aan dat ze bewust in een andere regio - vooral buiten de randstad - naar een woning gaan zoeken. Aangegeven oorzaken hiervan zijn de beschikbaarheid en betaalbaarheid van woningen in een andere regio of de verminderde noodzaak om dichtbij werk of studie te wonen door de toename in thuiswerken en -studie. In recent onderzoek door ING (2020) blijkt dat de bereidheid om verder weg te gaan wonen bij starters en doorstromers gestegen is.⁹⁷ De oorzaken hiervan lijken met name de positieve waardering van thuiswerken en de verminderde aantrekkelijkheid van de stad. Uit recent onderzoek door ING (2020) komt naar voren dat een groot deel van de Nederlanders ook na corona meer dan twee dagen per week thuis wil blijven werken.⁹⁸ Thuiswerken wordt dan ook door 66 procent van de Nederlanders als een vooruitgang gezien ten opzichte van 26 procent die het niet ziet als een vooruitgang. De grootste genoemde voordelen zijn minder reistijd, flexibelere werktijden, meer rust, minder kosten voor de kinderopvang en meer mogelijkheden om tijd te besteden aan het huishouden tussendoor. De positieve houding ten opzichte van (meer) thuiswerken wordt ook bij werkgevers gedeeld: 95 procent van de werkgevers heeft geen bezwaar tegen thuiswerken.

"We zijn eerder kunnen verhuizen omdat we minder afhankelijk zijn van de locatie van universiteit/werk, het is toch allemaal digitaal." - (19-25, Gelderland)

De aantrekkingskracht van de stad wordt onderstreept in een recente enquête onder met name hoogopgeleiden en een recente studie door R. Aalders et al. (2019).⁹⁹ Het verschil in

⁹⁴ Gemiddeld percentage van het besteedbaar huishoudinkomen dat besteed wordt aan de netto woonlasten. Zie <https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/14/woonlasten-ten-opzichte-inkomen-niet-verder-gestegen/woonquote> voor de specifieke definitie.

⁹⁵ SER (2019) *Hoge verwachtingen: Kansen en belemmeringen voor jongeren*.

⁹⁶ DNB, Krediet en Leverage. Geraadpleegd via <https://www.dnb.nl/over-dnb/taken/financiele-stabiliteit/indicatoren/krediet-leverage/index.jsp#:~:text=Loan%2Dto%2Dvalue%20en%20loan,op%20basis%20van%20een%20steekpr oef.>

⁹⁷ ING (2020) *Woonindex Q3 2020*.

⁹⁸ Hierbij moet worden opgemerkt dat deze wil breder gedragen wordt onder 50-plussers dan onder jongeren.

⁹⁹ Van Leeuwen, E.S., L. Bourdeau-Lapage (2020) *Ruimtelijke verschillen in de impact van de lockdown op welzijn in Nederland*, (Wageningen University en Lyon University).; Aalders, R. [et al.] (2019) *Brede welvaart pas na tien jaar boven niveau van voor de economische crisis*, (RaboResearch en Universiteit Utrecht).

brede welvaart - aspecten die bijdragen aan de kwaliteit van de leefomgeving, zoals meer groen, minder luchtvervuiling en meer sociale cohesie- tussen de randstad en de rest van Nederland is sinds de coronacrisis alleen maar verder gegroeid. Dit verschil lijkt de trek naar de provincie te vergroten. Alles wat een stad aantrekkelijker maakt – bioscopen, theater en dicht bij je werk wonen– is nu weggevallen. De coronacrisis biedt de kans om te werken aan een verandering van de woningmarkt, zodat er meer spreiding komt door het land onder woningzoekenden. De druk op de huizenmarkt zal daardoor naar alle verwachting verminderen.

"Simpelweg meer huizen bouwen. Bovendien een herwaardering van het wonen buiten de Randstad, daar zijn vaak meer woningen beschikbaar en is meer ruimte om huizen te bouwen." - (19-25 jaar, Zeeland)

"Door corona zijn grote steden minder aantrekkelijk. Ik ben verhuisd naar een kleinere stad waar ik nu een huis heb gekocht in plaats van huren in de grote stad. Door thuis werken is dit mogelijk gemaakt." - (26-30 jaar, Noord-Holland)

Mogelijke daling van de huizenprijzen

Deelnemers aan de online dialoog geven aan dat ze verwachten dat de huizenprijzen zullen dalen door de coronacrisis. Dit beeld wordt gedeeld door onder andere De Nederlandsche Bank (DNB), deze voorziet prijsdalingen komende jaren van 2,1 en 3,7 procent.¹⁰⁰ Hierdoor wordt het makkelijker om een woning te kopen. DNB plaatst hier echter een belangrijke kanttekening bij: de huizenprijs hangt meer samen met de financieringsruimte van de koper dan met het tekort op de woningmarkt. Extra woningbouw leidt daarom tot een welkome vergroting van het aantal beschikbare woningen voor starters en andere huishoudens, maar biedt vermoedelijk beperkt tegenwicht aan de gestegen prijsniveaus de afgelopen jaren.

"Ik hoop dat een huis kopen goedkoper wordt. Dag huurhuis!" - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

5.5 Aanbevelingen

Slim blijven bouwen

Blijven bouwen, dat is de meest aangedragen oplossing met betrekking tot de woningmarkt door deelnemende jongeren aan de online dialoog. Voor bestaand onroerend goed zien zij mogelijkheden om leegstaande kantoorpanden en winkels om te bouwen naar studio's of gedeelde woningen. Op het gebied van nieuwbouw zijn er veel mogelijkheden: modulaire woningen, deelwoningen, tiny houses, containerwoningen, studentencomplexen, seniorencomplexen met goede zorg, betaalbare woningen voor starters zonder kinderen of met een kind en meer hoogbouw waar nu laagbouw is. Om ervoor te zorgen dat de woningen betaalbaar blijven is het van belang dat woningbouwprojecten kostendekkend worden in plaats van winstgevend en er buiten drukke gebieden en op het platteland wordt gebouwd. Tot slot vinden deelnemers het van groot belang dat deze woningen duurzaam zijn.

"Ik zou graag willen experimenteren met goedkopere, alternatieve en milieuvriendelijkere woningen zoals tiny woningen. Daarvoor moet echter wel ruimte voor zijn. Mijn voorkeur gaat daar voornamelijk naar uit omdat ik niet (veel) wil lenen." - (19-25 jaar, Noord-Holland)

---

¹⁰⁰ DNB (2020) *Economische Ontwikkelingen en Vooruitzichten*.

Aanpassen financiering koopwoning

De jongeren hebben via de online dialoog vele ideeën gegeven over hoe de financiering van koopwoningen kan worden aangepast. Zo raden zij aan de studieschuld niet of minder te laten meewegen in de berekening van de hypotheek. Dit kan bijvoorbeeld door de studieschuld achter te stellen ten opzichte van de hypotheekschuld. Bij de berekening van de studieschuld zou verder ook gekeken kunnen worden naar de optelsom van kosten voor levensonderhoud (inclusief hypotheek). Op basis van die optelsom zou gekeken kunnen worden naar de berekening omtrent de aflossing van de studieschuld. Verder suggereren jongeren de mogelijkheid om de studieschuld te kunnen aflossen met behulp van de verplichte pensioenafdracht of dat werkgevers de studieschuld kunnen overnemen. Hierbij zou dan van een omgekeerde pensioenopbouw sprake zijn: net zoals iedere werkgever doet aan pensioenopbouw, doet de werkgever aan een zogenaamde "schulden-afbouw" in de verrekening met het salaris. Dit heeft als voordeel dat het verder ook fiscale voordelen kan opleveren voor de werknemer. De JDC vindt het de moeite waard deze opties verder uit te laten zoeken. Ook aantoonbaar betaalde huur zou moeten worden meegewogen bij het verstrekken van een hypotheek.

Verder zijn de leden van de JDC voorstander van het bevorderen van doorstroom op de woningmarkt. Oplossingen die de moeite van het bekijken waard zijn, zijn bijvoorbeeld het mee kunnen financieren van de kosten koper in de hypotheek, het afschaffen van de overdrachtsbelasting en subsidiemaatregelen voor starters met een beoordelingskaders om doorstroom te bevorderen.

"Het moet makkelijker worden om met een laag inkomen een woning te kunnen gaan huren." - (19-25 jaar, Noord-Brabant)

"Het zou enorm helpen als het makkelijker zou worden om een hypotheek te kunnen afsluiten als zzp'er." - (19-25 jaar, Noord-Holland)

"Oplossing? Een partner vinden." - (19-25 jaar, Utrecht)

Veranderen van de regels in de huursector

In de online dialoog zijn veel ideeën aangedragen over de regels op de woningmarkt. Hierbij valt onder meer te denken aan een maximale huurprijs. Dit zou onder meer kunnen door een maximale prijs per vierkante meter of door de maximale maandelijkse verhuurprijs vast te stellen door de hoogte in de prijs bij aanschaf van de woning te delen door dertig jaar hypotheek en dan te delen door twaalf maanden. Andere ideeën zijn het onderzoeken van de mogelijkheden en effecten rondom het stoppen van de verkoop van sociale woningen aan de private sector, het onderzoeken van de mogelijkheden en effecten met betrekking tot de afschaf van de hypotheekrenteaftrek om de bubbel uit de woningmarkt te laten verdwijnen en de afschaffing van het eigen woningforfait tot een bedrag van de gemiddelde starterswoning. Tot slot zou het permanent bewonen van huizen in vakantieparken toegestaan moeten worden.

Met betrekking tot de huursector zijn de aangedragen oplossingen om een lagere inkomenseis te hanteren en het verhogen van de grens voor sociale huur zodat deze beter aansluit op starterssalarissen. Ook zou het mogelijk moeten worden om huurtoeslag te krijgen voor een studentenkamer als student. Het is daarbij belangrijk te kijken naar de situatie van woningcorporaties: zij hebben meer bewegingsruimte nodig in het aanbod van woningen dat zij doen. Het aanbod van woningen kan verder gestimuleerd worden met behulp van quota. Andere ideeën betreffen de beleggingsmogelijkheden voor verhuurders en het begrenzen van de mogelijkheden tot onderhuur.

Aandacht voor dakloze jongeren

Tot slot wil JDC meer aandacht voor de situatie van daklozen. Het is belangrijk dat daklozen mogelijkheden krijgen om hun situatie te verbeteren. Dit kan onder meer door het verbeteren van de mogelijkheid om een briefadres te krijgen en meer in te zetten op hulpcentra waar daklozen begeleiding kunnen krijgen. Tot slot wil JDC de mogelijkheid gebruiken om het recente advies van de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving "Herstel begint met een huis. Dakloosheid voorkomen en verminderen" (RVS, 2020) onder de aandacht te brengen.

"Je hebt nu huurtoeslag bij een bedrag rond de 720 euro. Mocht deze wat hoger uitvallen, is het makkelijker om een betaalbaar appartement te vinden en te sparen voor wanneer je een huis kan kopen." - (19-25 jaar, Noord-Brabant)

Verbetering van informatievoorziening

Deelnemende jongeren aan de online dialoog geven aan dat meer beschikbare huizen en het veranderen van de regels op de woningmarkt niet afdoende is. Er is een wereld te winnen met een verbetering van de informatievoorziening. Dit kan onder meer door het instellen van een keurmerk voor betrouwbare, particuliere verhuurders, een website door de Rijksoverheid met alle informatie waar je aan moet denken wanneer je op jezelf gaat wonen en waaraan je moet denken bij de aanschaf van een huis. Deelnemers raden aan op deze site ook te laten zien hoeveel beschikbare huurwoningen er zijn per gemeente. Ook op het gebied van persoonlijke begeleiding voor studenten en starters zien deelnemers veel mogelijkheden.

"Ik wil makkelijker financieel advies kunnen krijgen. Kosten zijn nu zo hoog. Wat is verstandig?" - (26-30 jaar, Zuid-Holland)

"Ik heb geen idee waar ik informatie/ondersteuning kan vinden." - (19-25 jaar, Utrecht)

Domein IV: Klimaat

Jongeren hebben op het terrein van klimaat twee zorgen: ze zijn bezorgd dat corona het klimaatbeleid onder druk zet en dichter bij huis denken jongeren dat toenemende financiële problemen zich beperkt in het maken van groene keuzes.

Aanbevelingen:

- > **Voer consistent langetermijnbeleid**
- > **Koppel herstelbeleid sterker aan de duurzaamheidsagenda**
- > **Stimuleer duurzame consumptiepatronen**
- > **Naar een rechtvaardige transitie**

6.1 Gevolgen van corona

Zorgen om groene agenda

Aanvankelijk zou dit advies zich concentreren op drie levensdomeinen van jongeren: leren en ontwikkelen, werken en wonen. In de online dialoog bleek echter dat zeer veel jongeren zich zorgen maken over het klimaat. Klimaat is met die reden toegevoegd als vierde thema aan dit advies.

Waar beslissingen over leren, werken en wonen directe en individuele impact hebben op het leven van jongeren, is het thema klimaat abstracter. De verantwoordelijkheid is collectiever, en de gevolgen van beleid zullen bovendien pas echt gevoeld worden in de toekomst, zowel door huidige jongeren als door toekomstige generaties. Toch zijn er in de online dialoog vooral overeenkomsten met de drie andere domeinen: jongeren vinden het onderwerp zeer belangrijk, vinden maatschappelijke actie noodzakelijk en voelen daarnaast een sterke eigen verantwoordelijkheid om in hun dagelijks leven in actie te komen. Dit sluit aan bij ander onderzoek, waaruit blijkt dat negen op de tien jongeren klimaatverandering niet als een probleem voor de toekomst ziet, maar voor nu.¹⁰¹

De terugkerende zorg van jongeren (zowel binnen als buiten¹⁰² onze dialoog) is dat doelen met een lange termijn, zoals in het klimaatbeleid, in een acute crisis naar de achtergrond verdwijnen. Jongeren hebben, in lijn met het Planbureau voor de Leefomgeving¹⁰³, de indruk dat het crisisbeleid nauwelijks is gekoppeld aan de (middel)lange termijn. Ook in bedrijven zien jongeren uitstel of afstel van verduurzamingsmaatregelen. Jongeren zijn bovendien bang dat de huidige en toekomstige generaties jongeren een dubbele rekening van deze crisis moeten betalen. Dan gaat het zowel om de kosten van het herstelbeleid als de gevolgen van het opschuiven van klimaatdoelen. Huidige investeringen in herstelbeleid zullen mogelijk ook in de toekomst nog ten koste gaan van investeringen in vergroening.

Ook los van corona missen de jongeren een consistent langetermijnbeleid van de overheid op het terrein van duurzaamheid. Zij hadden al zorgen over de uitvoering van het Klimaatakkoord en vrezen dat corona de groene agenda van de overheid verder onder druk zal zetten. Enerzijds beaamt de overheid de conclusies van het IPCC-panel dat klimaatverandering een enorm risico voor toekomstige generaties vormt, anderzijds zien jongeren dat de crisis een robuuste CO₂-heffing verder naar achter heeft geschoven. In de online dialoog halen verschillende jongeren ook de stikstofcrisis aan om te illustreren dat groene investeringen het in tijden van crisis al snel afleggen tegen economische kortetermijnbelangen.

Belemmerd in groene keuzes

Veel jongeren zijn begaan met het klimaat en in hun dagelijks leven actief met duurzaamheid bezig. Bij de jongeren in de online dialoog gaat het bijvoorbeeld om hergebruik van spullen, het scheiden van afval, het eten van biologisch en/of vegetarisch voedsel en het afzien van autobezit. In die groene keuzes voelen zij zich echter soms belemmerd. Vaak is reden hiervoor dat de verandering naar een duurzamer leven te duur is.¹⁰⁴ Zoals jongeren zich zorgen maken over de gevolgen voor corona voor overheidsbeleid en duurzaam gedrag van bedrijven, vrezen zij ook in hun eigen leven dat (financiële) zorgen ten koste gaat van groene keuzes. Daarbij missen zij groene besparingen.

---

¹⁰¹ Rode Kruis (2020) *Jongeren maken zich meer zorgen over klimaat sinds coronacrisis*, <https://www.rodekruis.nl/nieuwsbericht/meer-zorgen-over-klimaat-sinds-coronacrisis/>

¹⁰² Unicef (2020) *Unicef-Jongerenadvies: #mijnnieuwewereld*.

¹⁰³ Verwest, F. [et al.] (2020) *Van coronacrisis naar duurzaam herstel: PBL-Policy brief*, PBL.

¹⁰⁴ Kamphuis, L. (2020) *Opiniepanel Rapport 3Vraagt: Klimaat*.

"Je kunt niet groen doen als je rood staat" - (26-30 jaar, Noord-Brabant)

Jongeren geven verschillende voorbeelden. Veel jongeren willen minder vliegen, maar vinden de prijzen van treintickets op dit moment niet concurrerend. Zij willen liever geen auto op fossiele brandstof, maar een elektrische (deel)auto is vaak niet haalbaar en het OV niet altijd toereikend "waardoor de auto van mijn ouders snel gepakt is". Wie geen geld of een eigen dak heeft, kan ook niet investeren in zonnepanelen.

6.2 Mentale gezondheid

Bijna alle jongeren in de online dialoog maken zich zorgen over de uitstoot van broeikasgassen, klimaatverandering en de effecten daarvan op het milieu. Zij vrezen dat de gevolgen onomkeerbaar zullen zijn en spreken over "het verlies van toekomst". Een deel van hen vraagt zich zelfs af of ze nog wel kinderen willen laten opgroeien in deze wereld. Deze antwoorden passen in de toenemende berichtgeving over 'klimaatangst' onder jongeren. Daar is nog geen onderzoek over afgerond. Wel is bekend dat alleen al berichten in de media over klimaatverandering stress kan veroorzaken.¹⁰⁵

Sinds het begin van de coronacrisis zijn jongeren zich meer zorgen gaan maken over klimaatverandering, blijkt uit ander onderzoek.¹⁰⁶ Eén op de vijf jongeren maakte zich in november 2020 meer zorgen over het klimaat dan een halfjaar daarvoor. In totaal maakt driekwart van de jongeren tot 35 jaar zich zorgen over de opwarming van de aarde. Respondenten in dit onderzoek vrezen dat de verminderde aandacht voor klimaatbeleid door de coronacrisis daar verder aan zal bijdragen.

"Ik weet niet of wij nog de mogelijkheid hebben om de aarde door te geven aan een volgende generatie." - (19-25 jaar, Utrecht)

"Het kortetermijndenken van de overheid maakt me bang." - (16-18 jaar, Gelderland)

"Ik ben vooral bang dat we over vijftien jaar zeggen: waarom hebben we toen zo weinig gedaan?" - (31-35 jaar, Noord-Brabant)

6.3 Kansengelijkheid

Voor een geslaagde en gedragen energietransitie is iedereen nodig. In de online dialoog kwam daarom aan de orde dat toenemende (financiële) zorgen jongeren kunnen beperken in duurzaam gedrag. Jongeren stellen in het algemeen levenskeuzes uit, en dat geldt ook voor groene keuzes. Die verschillen zijn er ook tussen groepen jongeren. Voor zover duurzaamheid extra kosten met zich meebrengt, kan zich niet iedereen die veroorloven.

"Door je huis te verduurzamen spaar je geld. Het moet mogelijk zijn hier subsidies voor in te richten, zodat het voor iedereen mogelijk is om zijn huis te verduurzamen." - (31-35 jaar, Overijssel)

¹⁰⁵ Clayton, S. [et al.] (2014) *Beyond storms and droughts: the psychological impacts of climate change*, (American Psychological Association and ecoAmerica, Washington, DC).

¹⁰⁶ Rode Kruis (2020) *Jongeren maken zich meer zorgen over klimaat sinds coronacrisis*, <https://www.rodekruis.nl/nieuwsbericht/meer-zorgen-over-klimaat-sinds-coronacrisis/>

6.4 Kansen van de crisis

Kleinere voetafdruk, groen investeren

Kleinere voetafdruk

Jongeren hebben veel zorgen, maar zien ook kansen. Veel daarvan hebben ermee te maken dat de maatschappij noodgedwongen is teruggeworpen op gedrag met een kleinere ecologische voetafdruk: minder autogebruik, minder vliegen, meer lokaal kopen, minder verspillen, meer hergebruiken, 'vintage' kleren en spullen aanschaffen. Om zich heen zien jongeren schonere rivieren en oplevende natuur. Anderen zijn vakantie in eigen land gaan waarderen. Na de crisis is het belangrijk om die voordelen vast te houden: niet elke les hoeft 'fysiek' plaats te vinden, niet elke vakantie hoeft naar het buitenland enzovoorts. Zonder deze crisis was het niet gelukt een stap terug te zetten, na de crisis is het zaak dat te behouden. De toegenomen mogelijkheden van online werken en leren helpen daarbij.

"Deze crisis is een grote reset, laten we die gebruiken. Het oude normaal was terugkijkend eigenlijk belachelijk, laten we daar vooral niet naar terug gaan." - (31-35 jaar, Gelderland)

"Koop lokale producten, eet uit het seizoen. Stimuleer restaurants en supermarkten om ook lokaal in te kopen. En geen soja meer uit Brazilië." - (19-25 jaar, Noord-Holland)

Groen herstelbeleid

De coronacrisis biedt volgens jongeren nog een unieke kans om de energietransitie te versnellen. Immers brengt het herstelbeleid grote investeringen met zich mee. De overheid kan het voortouw nemen in groen herstel door zelf groen te investeren en groene voorwaarden te stellen aan subsidies. Door ook stabiel beleid voor de langere termijn te bieden, kan de overheid bijdragen aan het aantrekken van groene investeringen door bedrijven. Er is daarom alle reden om economisch herstel te koppelen aan de ambitieuze duurzaamheidsagenda van het kabinet en versneld toe te werken naar de samenleving, economie en duurzame werkgelegenheid van morgen. Stimuleren van groen herstel kan van de energietransitie bovendien een banenmotor maken.¹⁰⁷

"School werkloze jongeren om en zet ze in bij duurzaamheidsinitiatieven." - (26-30 jaar, Noord-Brabant)

6.5 Aanbevelingen

Voer consistent langetermijnbeleid

Jongeren zien een regisserende en aanjagende rol van de overheid in de energietransitie. Zij missen echter een consistent langetermijnbeleid dat bedrijven, burgers en dus ook jongeren voor de langere termijn zekerheid biedt voor het maken van duurzame keuzes. Zonder die consistentie worden bedrijven, burgers en onderwijsinstellingen meer terughoudend om te veranderen. Daarmee ontstaat enerzijds het risico dat die groene ambities ondersneeuwen. Jongeren pleiten voor zekerheid in transities. Er valt volgens hen zelfs veel voor te zeggen om, gegeven de huidige omstandigheden op de kapitaalmarkt, extra te investeren in verduurzaming om daarmee toekomstige kosten te voorkomen.

"Stop met tijdelijke subsidies. Stimuleer zonnepanelen en isolatie permanent. Verplicht installateurs om met duurzame middelen te werken. - (26-30 jaar, Noord-Holland)

¹⁰⁷ Uitvoeringsstructuur Arbeidsmarkt en Scholing Klimaatakkoord (2020) Voortgangsverslag acties Klimaatakkoord groen arbeidsmarktherstel. 29 oktober 2020.

"Beprijs koolstof, maak vlees duurder, zet een taks op niet-duurzame verpakkingen. Kies veel rigoureuzer voor het laten betalen van de vervuiler." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

Hoe zou dat beleid er dan uit kunnen zien? Jongeren opperen veel ideeën, met als kern dat de beleidsinterventies het gedrag van burgers en bedrijven in duurzame richting moeten ombuigen. Veel suggesties gaan over investeren in 'groen' en het belasten van 'grijs', en over het koppelen van groene voorwaarden aan herstelbeleid. De kosten van milieuschade zouden meer tot uitdrukking moeten komen in de prijzen van goederen en diensten. Ook kan duurzaamheid nadrukkelijker naar voren komen in het monitoren van en sturen op brede welvaart. Daarbij is het nodig de groene investeringen niet alleen af te zetten tegen rendementen op de korte termijn.

"Verbind groene voorwaarden aan financiële steun. Hoe duurzamer, hoe meer steun." - (19-25 jaar, Groningen)

"Weer stevig in groen beleid. Herstelmaatregelen moeten allemaal bijdragen aan een toekomstbestendige economie. - (26-30 jaar, Zuid-Holland)

"Transparantie is belangrijk. Zoals je bij financiële producten een waarschuwing krijgt, kan dat ook bij belastende producten." - (31-35 jaar, Utrecht)

Het is daarbij verstandig om het perspectief van jongeren goed mee te nemen bij het nadenken over groene keuzes. Nu ligt er veel nadruk op geleidelijke veranderingen, terwijl op sommige terreinen juist radicale veranderingen aan het ontstaan zijn. Sorteert daarop voor door jongeren in dit stadium te betrekken bij deze veranderingen.

"Deze crisis wijst uit dat vertegenwoordigers niet meer het hele land hoeven door te reizen, dat kan online. Verhoog de belasting op bedrijfswagens. Vorm de reiskostenregeling om naar een vergoeding voor thuis werken." - (19-25 jaar, Noord-Holland)

"Ontmoedig autobezit door het OV, deelmobiliteit en thuiswerken verder te verbeteren." - (19-25 jaar, Noord-Holland)

"Ik weet niet of we er komen met alleen acties van het type 'vervang uw lamp door een spaarlamp'. We moeten echt veel stevigere keuzes durven maken om het te redden." - (19-25 jaar, Gelderland)

Koppel herstelbeleid sterker aan de duurzaamheidsagenda

De coronacrisis vormt een bedreiging voor de klimaatdoelen, maar biedt ook een unieke kans op groen herstel. Het huidige herstelbeleid bevat een (voorzichtige) koppeling met de duurzaamheidsagenda van het kabinet. De overheid kan de enorme investeringen in het herstelbeleid echter veel steviger aangrijpen om de transitie naar een duurzame economie te bevorderen. Door bij die investeringen groene voorwaarden te stellen, kan de overheid versneld toewerken naar de samenleving, economie en duurzame werkgelegenheid van morgen.

Niet alleen vanwege het klimaatbeleid is die koppeling verstandig, maar ook omdat investeren in duurzaamheid de economie en werkgelegenheid kansen biedt. Onder meer installateurs en netbeheerders hebben ondanks de grote crisis moeite om de vele (vaak technisch geschoolde)

arbeidskrachten te vinden, die nodig zijn om het klimaatbeleid tijdig en goed uit te voeren.¹⁰⁸ Groen herstel biedt deze werkgevers een potentieel aan nieuwe arbeidskrachten, en baankansen aan werkenden die in andere sectoren werkloos (dreigen te) raken.¹⁰⁹ De overheid moet daarin het voortouw nemen door herstelmaatregelen, door investeringen naar voren te halen en een stabiel beleid voor de langere termijn te bieden.

Scholing en ontwikkeling zijn cruciaal om werkloze jongeren te begeleiden naar groene beroepen in sectoren waar personeelstekorten bestaan. De energietransitie en het werkgelegenheidsbeleid kunnen elkaar versterken als jongeren in getroffen sectoren en flexbanen meer mogelijkheden krijgen om deel te nemen aan omscholingsprogramma's richting duurzame beroepen. De overheid kan er actief aan bijdragen dat het herstelbeleid daadwerkelijk doorwerkt in banen, ontwikkelkansen en stages van jongeren.

Ook onderwijspartijen zijn aan zet. Voor de korte termijn kunnen zij gerichte omscholing en stages dichtbij de praktijk vormgeven. Duurzaamheidsonderwijs is echter niet alleen iets voor technici, of iets voor náást het reguliere programma. Met het oog op de langere termijn vindt de Jongeren denktank het belangrijk dat onderwijspartijen nu goed nadenken over stevige verankering van duurzaamheid in het onderwijs. Daarbij past het streven in de duurzame ontwikkeldoelen (SDG 4.7) dat we er "tegen 2030 voor zorgen dat alle leerlingen kennis en vaardigheden verwerven, die nodig zijn om duurzame ontwikkeling te bevorderen, onder andere omtrent duurzame ontwikkeling en duurzame levenswijzen". Het is belangrijk dat álle jongeren over de juiste leerstof beschikken om te kunnen omgaan met de energietransitie en daaraan bij te dragen. Dat vraagt iets van het curriculum, van het lesmateriaal, van scholen en van leerkrachten.

Dat kan overigens al heel praktisch zijn: zoek in de klas uit hoe het schoolplein groener gemaakt kan worden of hoe je een zonnepaneel op het dak van school installeert.

"Duurzaamheid begint lokaal en vroeg. In en om de school komt dat bij elkaar." - (26-30 jaar, Noord-Brabant)

Stimuleer duurzame consumptiepatronen

Jongeren kijken niet alleen naar het landelijke klimaatbeleid, maar ook naar hun eigen dagelijkse keuzes. Net als andere consumenten zijn zij vaak van goede wil, maar in hun groene keuzes soms geremd door financiële belemmeringen, of vaste patronen. In de beleidsagenda's moet veel meer aandacht komen voor veranderende consumptiepatronen, zoals ook het PBL (2020) concludeert in een literatuurstudie.¹¹⁰ Daarbij gaat het bijvoorbeeld om minder vlees eten, of meer gebruik maken van openbaar vervoer. Vaak moet er een gewoonte worden doorbroken. Ook in dat opzicht biedt de coronacrisis een kans, omdat juist in crisistijd routines en sociale normen 'vloeibaar' worden, waardoor meer ruimte ontstaat voor gedragsbeïnvloeding.

De PBL-studie laat verder zien dat voor veranderd consumptiegedrag méér nodig is dan voorlichting. Wellicht verklaart dat het beperkte effect van de publiekscampagne 'Iedereen

---

¹⁰⁸ Van der Aalst, M. [et al.] (2020) *Kansrijke en minder kansrijke beroepen: Eerste inventarisatie sinds de coronacrisis*, UWV.

¹⁰⁹¹⁰⁹ CBS (2018) *De impact van de energietransitie op de werkgelegenheid*, <https://www.cbs.nl/nl-nl/achtergrond/2018/50/de-impact-van-de-energietransitie-op-de-werkgelegenheid>; Van Dril, A.W.N. (2019) *Verkenning werkgelegenheidseffecten van klimaatregelen*, TNO.; PBL (2019) *Fricitie op de arbeidsmarkt door de energietransitie – een modelverkenning*.

¹¹⁰ Lucas, P. [et al.] (2020) *Insights From Global Environmental Assessments: Lessons For The Netherlands*, PBL.

doet wat'.¹¹¹ Behalve voorlichting gaat het om het stimuleren van veranderingen in het voedselaanbod, het verwerken van negatieve externe effecten in prijzen en het ondersteunen van innovatieve producten, productieprocessen en productieketens. In de online dialoog onderstrepen jongeren daarnaast het belang van goede randvoorwaarden voor groene keuzes: hoogwaardig openbaar vervoer, aantrekkelijk maken van elektrisch deelvervoer, concurrerende prijzen voor internationale treinen. Ook ontmoediging van vleesconsumptie is veel genoemd in de online dialoog.

"OV is helaas vaak nog duurder dan de auto, vliegen goedkoper dan de trein. Als je wilt dat mensen duurzaam kiezen, moet duurzaam niet duurder zijn. Mensen baseren hun keuzes het meest op prijs, vooral wie weinig te besteden heeft." - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

Bedrijven en burgers zijn er gevoelig voor te kunnen laten zien dat ze milieubewust kiezen. Daar valt op in te spelen. Als informatie over duurzaamheid van producten en diensten standaard mee zou worden geleverd, wegen mensen dat bovendien sneller mee in hun keuze. Ook het faciliteren van groene keuzes is van belang: als een station aantrekkelijker wordt om tijd door te brengen, of als een fiets gemakkelijker is om mee te nemen in de trein, zullen jongeren dat sneller doen. Als in elke te verduurzamen wijk een laagdrempelig punt (zoals een keet) zou staan waar mensen terecht kunnen voor een burgerinitiatief, of voor stageplekken of omscholingsmogelijkheden in 'groene' banen, dan verlaagt dat eveneens een drempel.

"Communiceer met burgers. Geef hen het gevoel dat hun duurzame inspanningen niet voor niets zijn geweest." - (19-25 jaar, Noord-Holland)

"Focus op het positieve, benoem de verminderde uitstoot. Mensen worden moe en moedeloos van de klimaatveranderingen. We moeten proberen het leuk te maken." - (19-25 jaar, Gelderland)

Klimaatbeleid is enorm gecompliceerd, het duurzaam maken van de aarde is abstract en het duurt lang voordat effecten van beleid merkbaar zijn. In de antwoorden van jongeren klinkt daarom een sterke oproep door om het vooral praktisch te houden. Dat geldt al voor het onderwijs, zoals hiervoor betoogd: kijk wat een zonnepaneel doet of hoe je die installeert. In de online dialoog zien we veel meer praktische suggesties van jongeren en het advies om vooral klein en dichtbij huis te beginnen. Vang regen in de wijk op in buffers en gebruik die voor droge perioden of om (net als douchewater) de wc mee door te spoelen.

"Normaliseer het doorspoelen met douche- of regenwater." - (19-25 jaar, Friesland)

"Waarom zijn er geen afbreekbare mondkapjes?" - (19-25 jaar, Zuid-Holland)

"Stimuleer lokale initiatieven om mensen bij elkaar te brengen in hun wijk. Wakker die kleine initiatieven aan, praat erover, help mensen zelfredzaam te worden. We moeten lol zien te krijgen in het opwekken van onze eigen energie. Of een gezamenlijke groentetuin." - (19-25 jaar, Groningen)

Naar een rechtvaardige transitie

Voor de deelnemers houdt een rechtvaardige transitie in dat iedereen de mogelijkheid moet hebben om aan de energietransitie mee te doen. Dat is vooral om diepere scheidslijnen te voorkomen (tussen ouderen en jongeren, maar ook tussen jongeren onderling), maar ook omdat het voor een tijdige energietransitie nodig is dat iedereen kan meedoen. Een groen

---

¹¹¹ Amerongen, B., M. Cammaert (2020) *Campaign-effectonderzoek: Iedereen doet wat*, DVJ Insights.

herstelbeleid waaraan iedereen kan meedoen, is met andere woorden randvoorwaardelijk voor een voortvarende, gedragen en rechtvaardige energietransitie. Jongeren roepen daarom op om verbindend te verduurzamen: grijp de verduurzamingstransitie aan om scheidslijnen te verkleinen. Dat houdt met name in dat de overheid bij het klimaatbeleid goed moet kijken naar de stapeling van beleid en energiearmoede. In het herstelbeleid is het raadzaam te evalueren in hoeverre (groene) investeringen zich ook daadwerkelijk vertalen in stages, banen, goed onderwijs en uiteindelijk in groene keuzes door jongeren. Daar hoort ook bij dat jongeren kunnen meepraten over het beleid.

"Stel een burgerpanel in is samengesteld uit mensen van alle lagen van de bevolking. Het moet toch van mensen zelf komen, laat hen mee denken en doen." - (19-25 jaar, Flevoland)

BIJLAGE I Methode online dialoog

Oorsprong van en keuze voor de Opp-app

Voor de online dialoog met 2.500 jongeren is gebruik gemaakt van de zogeheten 'Opp-app'. Die online tool is ontwikkeld door LetsOpp, een organisatie die is gespecialiseerd in het organiseren van groepsprocessen en het voeren van online dialoog met grote groepen deelnemers.

De app verzamelt ervaringen en ideeën van de gebruikers, die vervolgens niet kwantitatief, maar kwalitatief worden geanalyseerd. Het gaat daarbij niet primair om representativiteit, maar om het verzamelen van kennis, ervaringen, ideeën en zicht op onderliggende processen. Die inzichten worden geclusterd in 'groepsideeën'. De dataverzameling gebeurt in meerdere rondes, waarbij de geclusterde 'ideeën' in een volgende ronde aan de respondenten worden gepresenteerd voor reflectie. Aan de respondenten wordt gevraagd in de clustering een prioritering aan te brengen. Op deze manier worden data gaandeweg verrijkt. Ook wordt gebruikgemaakt van de denkkracht van een groep als geheel, zonder dat sprake is van overheersing van individuele opvattingen.¹¹² Zo worden de 'luide meerderheid' en de 'zwijgende minderheid' met elkaar in balans gebracht en ontstaan gedragen ideeën.

De Jongeren Denktank Coronacrisis heeft ervoor gekozen de Opp-app te gebruiken om de ideeën te verzamelen van jongeren, ook van hen die normaal gesproken niet zo snel van zich zouden laten horen. Deelname aan de app is anoniem, kost in verhouding weinig tijd en de app is eenvoudig te gebruiken. Daarnaast is voor de app gekozen vanwege de interactiviteit ervan. Bij een traditionele enquête is er veel meer eenzijdigheid: er wordt een vraag gesteld die de respondent beantwoordt zonder veel ruimte voor persoonlijke inbreng: de rijkdom aan ideeën is zo divers als de antwoordcategorieën toelaten. Bij gebruik van de Opp-app is daarentegen sprake van een wederkerig proces, waarbij respondenten kunnen voortbouwen en reflecteren op eerdere (collectieve) inzichten uit de ontstane dialoog.

Werkwijze en opzet Opp-app

De Jongeren Denktank Coronacrisis heeft jongeren in Nederland van 16 tot 35 jaar in een tijdsbestek van drie maanden bevestigd over een viertal thema's: onderwijs, arbeidsmarkt, woningmarkt en klimaat. In de app zijn jongeren online bevestigd over de kansen en belemmeringen die zij ervaren met betrekking tot bovengenoemde thema's in relatie tot de coronacrisis. De vragenlijsten zijn tot stand gekomen in overleg met een projectgroep bestaande uit verschillende leden van de JDC. Hierbij heeft LetsOpp geadviseerd over bij de Opp-app passende vragen en een logisch verloop daarvan.

Voor ieder thema (onderwijs, arbeidsmarkt, woningmarkt en klimaat) werd in de app een zogenoemde dialoog gestart, bestaande uit een drietal rondes met vragenlijsten. Als start vulden respondenten enkele kenmerkgevragen in. Hierdoor wordt bijvoorbeeld duidelijk wat de leeftijd, het opleidingsniveau en het geslacht van de deelnemers is. Om te kunnen duiden hoe het gesteld is met de verspreiding over Nederland, is ook gevraagd de provincie in te vullen waar een respondent woont. De eerste ronde diende als introductie: hierin werden verkennende gevragen gesteld en respondenten kunnen hun ideeën inbrengen. De volgende ronde ging dieper in op de antwoorden en de inmiddels samengevoegde ideeën, de zogenaamde 'groepsideeën', die in de eerste ronde waren gegeven. Daarnaast konden respondenten groepsideeën uit de eerste ronde prioriteren. De derde en laatste ronde bestond uit een terugkoppeling waarin de uiteindelijke groepsideeën werden weergegeven. Op deze manier zagen de respondenten welke ideeën zij gezamenlijk tot stand hebben gebracht.

---

¹¹² LetsOpp, <https://www.letsopp.com/opp-app>

Representativiteit

De Opp-app kent een kwalitatieve benadering. Aan de hand van de groepsideeën van jongeren worden ontwikkelingen in den brede zichtbaar. Deze opzet maakt dat de resultaten die voortkomen uit de app niet representatief zijn voor alle jongeren in Nederland in de gehanteerde leeftijdscategorie. De uitkomsten geven wel inzicht in de ervaringen en ideeën van Nederlandse jongeren en heeft de JDC daarmee geholpen een advies te kunnen uitbrengen.

Deelnemers per domein

Als we het hebben over ervaringen van jongeren dan wordt bedoeld op de gevolgen en zorgen als gevolg van de coronacrisis. Hierover hebben deelnemers in de Opp App verschillende vragen beantwoord. Hierna wordt een geclusterde weergave gegeven van de opbrengsten uit de Opp App. In totaal hebben 2.533 jongeren deelgenomen aan de online dialoog. Veel jongeren hebben deelgenomen aan de online dialoog via de Opp App over het onderwerp onderwijs. Van de 2.533 deelnemers hebben 1.669 respondenten deelgenomen aan de online dialoog over onderwijs. Het onderwerp arbeidsmarkt heeft tot de meeste reacties geleid bij de deelnemers aan de OppApp. 1.878 respondenten hebben de vragenlijst over werk ingevuld. Hieruit kun je opmaken dat het thema werk onder een aanzienlijk deel van de deelnemers aan de OppApp een belangrijk onderwerp is. 1.458 respondenten hebben deelgenomen aan de online dialoog over wonen. Aan de online dialoog over klimaat hebben 456 jongeren deelgenomen.

BIJLAGE II Over de Jongeren denktank Coronacrisis

De Jongeren Denktank Coronacrisis (JDC) is een samenwerking tussen Denktank-Y en het SER Jongerenplatform en wordt ondersteund door de SER. Leden van JDC zijn Nationale Jeugdraad (NJR), FNV JONG, CNV Jongeren, VCP Young Professionals, Jong Management, Jong AAVN, Landelijke studentenvakbond (LSVb), Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs (JOB), Interstedelijk Studentenoverleg (ISO), Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS), Jonge Klimaatbeweging (JKB) en de Klimaat- en Energiekoepel (KEK). Daarnaast zijn een heel aantal lokaal of specifiek georganiseerde organisaties aangesloten als adviserende leden. Alle politieke jongerenorganisaties zijn uitgenodigd deel te nemen als adviserende leden. Een groot deel van deze organisaties heeft deze uitnodiging aangenomen. In bijlage III is opgenomen welke organisaties het advies ondersteunen. JDC wordt ondersteund door vijf onafhankelijke leden. Deze leden zijn Mariëtte Hamer, Steven van Eijck, Luce van Kempen, Talitha Muusse en Tim Hofman.

Overzicht werkzaamheden Denktank-Y en SER Jongerenplatform

Voor de samenwerking tussen Denktank-Y en SER Jongerenplatform in de vorm van JDC hebben de afzonderlijke samenwerkingsverbanden een bijdrage geleverd aan de advisering van het kabinet over gevolgen voor jongeren door de coronacrisis.

Denktank-Y¹¹³

Denktank-Y heeft sinds het begin van de coronacrisis informatie opgehaald bij jongeren per e-mail, via social media en via de achterban van de aangesloten jongerenorganisaties. Met behulp van deze input hebben zij diverse gesprekken gevoerd met leden van het kabinet. Op 9 juni 2020 hebben zij een persconferentie georganiseerd waarin zij drie eisen presenteerden aan het kabinet over de aanpak van de coronacrisis.¹¹⁴ Over deze eisen zijn zij later in gesprek gegaan met premier Rutte. Op 8 juli 2020 is Denktank-Y in gesprek gegaan met premier Mark Rutte en ministers Ingrid van Engelshoven, Wouter Koolmees en Arie Slob over hun adviesrapport over onderwijs en de arbeidsmarkt. Op 1 september 2020 is Denktank-Y in gesprek gegaan met premier Mark Rutte, minister Ollongren en minister Wiebes over hun adviesrapport over klimaat, participatie en de woningmarkt.

SER Jongerenplatform¹¹⁵

In augustus 2019 heeft het SER Jongerenplatform een verkenning over de ontplooiingskansen van jongeren in Nederland uitgebracht, getiteld "Hoge verwachtingen". In deze verkenning is gekeken in hoeverre Nederlandse jongeren zijn toegerust om zich te kunnen ontplooien, een zelfstandig bestaan op te bouwen en hoe zij dit zelf ervaren. Op basis van deze verkenning en de input uit de achterban van de aangesloten organisaties uit SER Jongerenplatform heeft het SER Jongerenplatform een bijdrage geleverd aan de werkzaamheden van de Denktank

---

¹¹³ Meer informatie over Denktank-Y is te vinden via <https://coalitie-y.nl/>.

¹¹⁴ Deze eisen waren (1) richt een jongeren-expertteam op dat gedurende de crisis het kabinet gevraagd en ongevraagd advies geeft over de inrichting van de 1,5 meter samenleving, de compensatiemaatregelen en de herstelplannen (2) Leg bij de wet vast dat wetgeving en beleid getoetst wordt op een evenwichtige herverdeling tussen generationele belangen in het heden en in de toekomst (3) Jongerenorganisaties en jongereninitiatieven hebben op lokaal en nationaal niveau meer (financiële) ondersteuning nodig om onze maatschappij er bovenop te helpen.

¹¹⁵ Meer informatie over SER Jongerenplatform is te vinden via www.ser.nl.

Coronacrisis.¹¹⁶ SER Jongerenplatform heeft met name een bijdrage geleverd aan het advies "De contouren van een intelligent herstelbeleid" (2020) en het kennisdocument "Neem iedereen mee: aandacht voor kwetsbare groepen op de arbeidsmarkt" (2020).

---

¹¹⁶ De Denktank Coronacrisis is opgericht op initiatief van SER-voorzitter Mariëtte Hamer en wordt ondersteund door de SER. Naast de sociale partners nemen ook instellingen als het Centraal Planbureau, het Sociaal Cultureel Planbureau, het Centraal Bureau voor de Statistiek, De Nederlandsche Bank, de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, de Raad voor Volksgezondheid en Samenleving en Clingendael deel aan deze denktank. Meer informatie hierover is te vinden op www.ser.nl.

BIJLAGE III   Ondersteuningsverklaringen jongerenorganisaties

Dit advies wordt ondersteund door een aantal jongerenorganisaties die geen lid zijn van de samenstellingscommissie, maar wel hebben meegelezen en inbreng geleverd. Deze organisaties zijn:

Organisatie	Contactpersoon
Bijbanaan	Veerle Martens
CDJA	Hielke Onnink
DWARS	Sabine Scharwachter
E lance Academy	Elisa de Jong
Enactus Netherlands	Nancy Moorman
GDGTL	Theodoor van der Klaauw
Jonge Democraten	Leonie Janssen
Jongeren Netwerk Limburg	Mara Hermse
Jongerenraad Overijssel	Emma de Nooij
Jonge Socialisten in de PvdA	Andrej van Hout
JOVD	Hilde Wendel
Landelijke Kamer van Verenigingen	Denise van de Sant
Oppositie	Esra Kahramanoglu
Perspectief	Bina Chirino
PINK!	Xenia van den Minnaert
SGP-jongeren	Arie Rijnveld
Stichting AIESEC Nederland	Tahnee Didden
Stichting ExpEx	Mohini Awadhpersad
Stichting LOKAAL Rotterdam	Liesbeth Levy
Studenten voor morgen	Nikki Trip
TechTegenCorona	Hanna van Vuuren
Walhallab	Reinier Snel
Young010	Chaimea Fadis

BIJLAGE IV Samenstelling commissie

Leden

Jongeren Denktank Coronacrisis

Maurice Knijnenburg (NJR)
Dahran Coban (ISO)
Lyle Muns (LSVb)
Nienke Luijckx (LAKS)
Noah Hajji (JOB)
Alwin Snel (Jong Management)
Ingrid Nolten (Jong AWWN)
Bas van Weegberg (FNV JONG)
Justine Feitsma (CNV Jongeren)
Fanny Vuik (VCP Young Professionals)
Bram Borst (KEK)
Werner Schouten (JKB)

Onafhankelijke leden

Mariëtte Hamer
Luce van Kempen
Steven van Eijck
Talitha Muusse
Tim Hofman

Ondersteuning Coalitie-Y

Joanne Kooiman

Secretariaat SER

Bo Lemmens
Karima Moaddine
Riemer Kemper

Met medewerking van:

Anne Sophie Stoop
Arend Odé
Eva Buwalda
Laurie Limburg

Communicatie SER

Astrid van Kleef

Illustraties

Renée van de Kerkhof, <https://www.neetje.nl/>

Plaatsvervangende leden

Johannes van der Poel, Lara van Oostveen

Jesse Wijlhuizen, Vera de Man
Wouter Kools

Contactgegevens

SOCIAAL-ECONOMISCHE RAAD
Bezuidenhoutseweg 60
Postbus 90405
2509 LK Den Haag

T 070 3499 525

E communicatie@ser.nl

www.ser.nl

© 2021, Sociaal-Economische Raad